

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

KILENCVENHATODIK ÉVFOLYAM
2025

Budapest, 2026

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications Revue
des Archives

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Közleményei

Journal of the National Archives of Hungary
Revue des Archives Nationales de Hongrie

Kilencvenhatodik évfolyam

Főszerkesztő
Szabó Csaba

Szerkesztőség
Fiziker Róbert (felelős szerkesztő),
Hegedűs István, Kulcsár Krisztina, Miklós Dániel

Szerkesztőbizottság
Csetz Balázs, Mikó Zsuzsanna,
Németh László Sándor, Rácz György, Reisz T. Csaba

Székhely (postacím):
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
(1250 Budapest, Pf. 3.)
<https://leveltarikozlemenyek.mnl.gov.hu/index.php/lk>
mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_kozlemenyek
Email: leveltari.kozlemenyek@mnl.gov.hu

A borítóképhez felhasznált fotó:
A budapesti Tudományos Akadémia homlokzati rajza (1861) – részlet
Forrás: HU-MNL-OL-T 15-14.

HU ISSN 0024–1512
DOI: 10.71065/LK.2025
A kiadásért felel a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója
A borítót tervezte: Nagy Attila
Műszaki szerkesztő: Máté István
Nyomdai kivitelezés: OOK-Press Kft., Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila
Megjelent 21,5 (B/5) ív terjedelemben

TARTALOM

A Magyar Tudomány Éve

Szabó Csaba: Levéltári utópia	9
Kazareczky Noémi: A Drágffy család margójára – gazdálkodás, innováció, tudomány	25
Kelemen Dávid: Falukutató mozgalom, monográfiák és szociográfiák az 1930-as és '40-es évek Sopron vármegyéjében	53
Bakó Zsigmond: A Magyar Nemzeti Levéltár 2025. évi berlini tanulmányútja	75

Levéltártan

Lise Jaillant: Hogyan tehetjük a born-digital és a digitizált levéltári dokumentumokhoz való hozzáférést könnyebbé? Az akadályozó tényezők azonosítása és a megoldások (fordította: Törke Gábor)	119
Reinold Schmücker: Eredetiben megőrzés vagy digitalizálás? (fordította: Szabó Attila András)	145
Izsák Gergely – Závoczki Adrienn: Egy levéltári segédlet új útjai	153
Ugo Taraborrelli: „Ne quid rerum dictae Poenitentiariae lapsu temporis pereat”. A Sacra Poenitentiaria Apostolica levéltárának rövid bemutatása (fordította: Rácz György)	161

Műhely

Tóth Árpád: Három londoni vonatkozású evangélikus polgári végrendelet Pozsonyból	177
Deák Ádám: Az 1847. évi vármegyei anyautasítások összehasonlító elemzése	215
Csik Tamás: Etetés és itatás a csongrádi és a dési választásokon 1901-ben. „Fertőzött” szavazatok és politikai közösségépítés	259
Lenkey Tibor: A másik Iványi. Ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla	291

Irodalom

Ordasi Ágnes: „Na ja, a Birodalmat érteni kell!” (Ress Imre: Nemzet, birodalom, identitás. HUN-REN Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, Budapest, 2024)	305
Fiziker Róbert: Egy polgár életútja (Borbás Barna: Az első gól. Borbás Gáspár élete. Válasz Online Kft., [Budapest], 2023)	316
Reisz T. Csaba: Teljessé vált Budapest várostörténeti atlasza (Simon Katalin – Sudár Balázs – Ternováczy Bálint: Pest. A kezdetektől 1848-ig / From the beginning to 1848. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Budapest Főváros Levéltára. Bp., 2025 [Magyar Várostörténeti Atlasz, 10. Hungarian Atlas of Historic Towns, 10.])	319

Bessenyei Vanda: A diplomácia sűrűjében (Miklós Dániel: Csehszlovák –magyar politikai kapcsolatok 1938–1945 között. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2024)	326
Pro Archivo	331
In memoriam	335
Angol nyelvű összefoglalók	337

TABLE OF CONTENTS

The Year of Hungarian Science

Csaba Szabó: Archival Utopia	9
Noémi Kazareczky: Farming, Innovation, Science – Notes on the Drágffy Family	25
Dávid Kelemen: Village Research Movement, Monographs, and Sociographies in Sopron County in the 1930s and 1940s	53
Zsigmond Bakó: A Study Trip to Berlin by the National Archives of Hungary, 2025	75

Archival Studies

Lise Jaillant: How Can We Make It Easier to Access Born-Digital and Digitized Archival Documents? Identifying Obstacles and Solutions (Translated by: Gábor Türke)	119
Reinold Schmücker: Preservation in Its Original Form or Digitization? (Translated by: Attila András Szabó)	145
Gergely Izsák – Adrienn Závoczki: New Approaches to an Archival Finding Aid	153
Ugo Taraborrelli: „Ne quid rerum dictae Poenitentiariae lapsu temporis pereat”. Discovering the Archives of the Apostolic Penitentiary (Translated by: György Rácz)	161

Workshop

Árpád Tóth: Three Lutheran Civil Wills From Pressburg Relating to London	177
Ádám Deák: Comparative Analysis of the County Instructions of 1847	215
Tamás Csik: “Feeding and Watering” During the Elections in Dés and Csongrád in 1901. “Infected” Votes and Political Community Building	259
Tibor Lenkey: The Other Iványi. Dr. Béla Iványi-Grünwald jr.	291

Book Reviews

Ágnes Ordasi: „Well, You Have to Understand the Empire!” (Ress Imre: Nemzet, birodalom, identitás. HUN-REN Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, Budapest, 2024)	305
Róbert Fiziker: The Life of a Citizen (Borbás Barna: Az első gól. Borbás Gáspár élete. Válasz Online Kft., [Budapest], 2023)	316
Csaba Reisz T.: Budapest’s Historical Atlas Comes to Completion (Simon Katalin – Sudár Balázs – Ternovác Bálint: Pest. A kezdetektől 1848-ig / From the beginning to 1848. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Budapest Főváros Levéltára. Bp., 2025 [Magyar Várostarténeti Atlasz, 10. Hungarian Atlas of Historic Towns, 10.])	319

Vanda Bessenyei: In the Thicket of Diplomacy (Miklós Dániel: Csehszlovák– magyar politikai kapcsolatok 1938–1945 között. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2024)	326
Pro Archivo	331
In Memoriam	335
Abstracts of the Papers	337

HÁROM LONDONI VONATKOZÁSÚ EVANGÉLIKUS POLGÁRI VÉGRENDELET POZSONYBÓL

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.9>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 177–214.

Amikor 1987-ben Gyulán a társadalomtörténeti kérdések iránt fogékony magyar történészek másodszor is konferenciára gyűltek össze, hogy az ilyen tárgyú kutatások forrásbázisát áttekintsék, az előadók gyakran említették meg a hagyatéki iratokat és köztük a végrendeleteket.¹ Az akkori konferenciakötet, a további, nagy számú, a téma szempontjából releváns forrásközlés és tanulmány, illetve Mátyai Mónika historiográfiai áttekintése összességében azt jelzik, hogy a testamentumok gazdag és változatos lehetőséget kínálnak a 18–19. századi városi társadalmak vizsgálatához.² Különösen meggyőzően példázza ezt két olyan, elsősorban városi testamentumok elemzésére épült disszertáció, amelyek az e konferenciasorozat bázisából kisarjadt Hajnal István Körrel összefonódott tudományos képzőhelyen, az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékéhez kötődő doktori program keretei között keletkeztek.³ Az alábbiakban a fenti irányzathoz kapcsolódva tesztek közzé három magyarországi, polgári végrendeletet, de az újdonság igényével eddig ilyen forrásbázison nem vagy kevéssé vizsgált elemzési szempontokat (az elvándorlást, a kapcsolattörténeti forrásértéket) is bevonok a vizsgálataimba, illetve német nyelvű források közlésével szélesítem a publikált testamentumok körét.

¹ *Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28.* Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1989. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.). Gajáry István és Tóth Zoltán kifejezetten a hagyatéki iratokról tartott előadást, Bácskai Vera pedig a 19. század közepét megelőző másfél évszázad városi társadalomtörténelem forrásbázisának keretei közt foglalkozott nagy hangsúllyal e forráscsoporttal.

² Széles horizontú áttekintés a végrendeletek kvantitatív és kvalitatív szempontú elemzésével kapcsolatos történeti irányzatokról: Mátyai Mónika: *Historiográfiai viták a testamentumról. Korall*, 2004. 15–16:248–270.

³ Mátyai Mónika: *Halál, akarat, törvény. Testamentumok és hagyatéki perek a 18–19. századi Debrecenben*. Kézírt PhD disszertáció, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 2002; Horváth József: *Győr lakóinak mindennapi élete a 17. században*. Győr, 2017, amelynek alapja a szerző 2009-ben megvédett PhD disszertációja. Utóbbi részletes áttekintést nyújt a városi testamentumokra irányuló forrásközlések és elemző kutatások aktuális állapotáról. Távlatos tudományos körből, de szintén ennek az időszaknak és a végrendeletekben rejlő potenciál iránti meg-növekedett érdeklődésnek a lenyomata: Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest, 2004, amelynek eredeti változata szintén doktori disszertációként keletkezett.

Aligha kétséges, hogy a preindusztriális városi társadalomtörténeti kutatás egyik legnépszerűbb, egyben legígéretesebb és legváltozatosabb területe a migráció, ám e komplex kérdéskörön belül a forrásadottságok sajátosságai miatt Magyarországon (is) döntően a városba való bevándorlás került reflektorfénybe.⁴ A polgárjog elnyerésének eredményét többnyire következetes adminisztrációval rögzítő polgárkönyvek (*libri neocivium*) ugyanis az időben előrehaladva egyre nagyobb pontossággal tartalmazzák az esküt tett polgár származáshelyét (*locus originis*), és ezáltal lehetővé teszik, hogy ezeket szisztematikusan vizsgáljuk. Noha többféle fogalmi és módszertani kérdés is felvetődik ennek az adatsornak a megbízhatósága kapcsán,⁵ a táblázatos formába rendezett szerkezetnek és az elérhető teljességnek köszönhetően a polgárságtudományon belül a kvantitatív feldolgozásnak mégis egyfajta standard-je alakult ki. Ide tartozik egyfelől a probléma megfogalmazása, amely során Bácskai Vera az újonnan érkezők előtti bezárkózási hajlam mértéke szerint tipológiát alkotott és így vizsgált néhány dunántúli várost, másfelől ide értendők a módszerek és az eredmények elemzési kategóriái és (például táblázatos) közlési módjai.⁶ Házi Jenő három évszázad soproni polgáraitól közölt monumen-

⁴ A vándormozgalom elemzési kereteiről: Faragó Tamás: *Bevezetés a történeti demográfiába*. 1. köt. Budapest, 2011, 215–256, a városi vonatkozásokról különösen: 219–220. <https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4698/1/648023.pdf> (utolsó letöltés: 2025. október 23.).

⁵ Egyes esetekben a megadott település bizonyíthatóan nem a születés vagy a keresztesítés helye, hanem (véltetően) az a település, ahol az újonnan felvett polgár utoljára lakott. Erre példa a napóleoni háborúk korában aktív, különlegesen sikeres pesti terménykereskedő, Andreas Macher (1750–1814) esete, aki a pesti polgárkönyv szerint győri születésű. Ám végrendeletéből tudjuk, hogy a szintén pesti polgár Matthias Macher (1760–1798) az ő fivére, akinél viszont a polgárkönyv hegyeshalmi eredetet rögzít (HU-BFL-IV.-1202.-v. 1792 és 1794.; HU-BFL-IV.-1202.-cc.-944 AM). Andreas Macherről: Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest, 1989, 57–58.) A születéshely kérdését meggyőzően dönti el a hegyeshalmi (római katolikus) keresztesítési anyakönyv, amelyben azonos szülőpártól való Andreas és Matthias Macher fivéreket találunk, ráadásul egy harmadik fivért is, aki pedig azonosítható Paul Macherral (1753–1785), akit a győri polgárkönyvben látunk viszont hegyeshalmi születésűként. HU-GyVL-IV-1056.-dd (1777); HU-MNL-OL-X 3262 [Hegyeshalom, római katolikus egyházi anyakönyv]. A pesti polgárkönyv adata tehát „téves”: Andreas Macher esetében nem a születés helyét rögzíti. – Egy másik típusú bizonytalanság, hogy a birodalmi német területekről (például Nürnbergből) Pozsonyba vándorolt polgárok származáshelye kapcsán olykor nem egyértelmű, vajon a bevándorló valóban a polgárkönyvbe beírt város szülőttje volt, vagy csak annak környékéről, az azt körülvevő rurális térségből indult. Pedig jelentős az értelmezési különbség: más a helyzet az urbanizációs folyamat szempontjából a falu világából a városba vándorlás esetében, mint amikor valaki városi (kulturális) háttérrel települ egy másik városba. (A tanulmányban hivatkozott egyházi anyakönyvi forrásokat a mormon egyház által mikrofilmezett, majd digitalizált változatban, a *Family Search* honlapon elérhető másolat formájában használtam.)

⁶ Bácskai Vera: Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében. A bevándorlók esélyei a polgárjog elnyerésére. *Korall*, 2003. 11–12:103–110.; Fallenbüchl Zoltán: Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687–1770). *Tanulmányok Budapest múltjából*, 15. 1963, 239–287.; Czoch Gábor: A polgárság és a polgárjog változásai Kassán a 19. század első felében. In: Uő: „A városok szíverei.” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony, 2009, 108–118.; Tóth Árpád: A megőrzött presztízs. Pozsony

tális adattárában is az egyik kiemelkedő jelentőségű, rendszeres elemzésre alkalmas társadalmi jelenség a bevándorlás, majd a helybeni leszármazás dinamikája.⁷

A polgárkönyvek elemzése alapján a város felé irányuló migrációról felvázolt képet ugyanakkor némiképp egyoldalúvá teszi, hogy a vizsgálati eredmények azt sugallják, mintha a város egyfajta végállomás lenne: az oda megérkezők és ott megtelepülők ettől kezdve életük végéig helyben is maradnak. Pedig a tovább- vagy elvándorlás létező jelenség, és nem is áll ellentétben a városba vándorláshoz társítható attitűdökkel és stratégiával, mint például a kiemelkedés ambíciójával vagy a kísérletező kedvvel együttjáró kockázatvállalással. Ennek ráadásul különféle nyomai is látszanak. A 18. századi pesti belvárosi háztulajdonosok – tehát a helyi népességen belül vélhetően egy aránylag stabilnak, megállapodottnak tekinthető csoport – esetében kiderült például, hogy jelentős arányban továbbvándoroltak onnan.⁸ Ám ennél feltehetően jóval szélesebb körű jelenség volt, hogy nem az egzisztenciaalapítás után, hanem még azt megelőzően, éppen annak céljából vándoroltak el fiatal férfiak urbánusnak minősíthető szülőhelyükről.

Ennek mértékét részben a teljes (magyarországi) városhálózatra kiterjesztett, a polgárfelvételt és -nyilvántartást áttekintő vizsgálat révén lehet megítélni – ennek különféle korlátai mellett is.⁹ Az egyházi anyakönyvekben is találhatunk a polgárcsaládok elvándorló tagjairól elszórta releváns adatokat a következő nemzedékben a korábbi lakhelyre visszatelepülő leszármazottak kapcsán, vagy olyan esetben, amikor a szélesebb család tagjainak ünnepélyes életeseeményét rögzítik források, így például amikor házassági tanúként kap szerepet egy-egy elvándorolt fivér.¹⁰

rendi polgársága a XIX. század első felében. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor – Mátyás Mónika – Tóth Árpád. Budapest, 2000, 162–165, 173–174.; Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, 2009, 63–71. Újabban: Berecz Anita: *Földesúri jobbágyok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben*. Budapest, 2023, 49–50.; Lovas Eldina: *Eszék társadalma az 1814-ik évi népességösszeírásban*. Kézirat PhD disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2021, 228–230.

⁷ Házi Jenő: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. 1–2. köt. Budapest, 1982. A szerzőt magát is foglalkoztatta a soproni polgárok származása, egyszerű statisztikai kimutatást is készített erről. Uo. 2. köt. 993–997.

⁸ Bácskai Vera: A pesti Belváros háztulajdonosainak mobilitása (1733–1820). In: Uő: *Városok és polgárok Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 2007 [1966], 381–383., 396–398. A tanulmány alapján nem tudtam meghatározni a továbbvándorlók pontos hányadát.

⁹ Ez volt az egyik célkitűzés a K-83731 számú, *A magyarországi szabad királyi városok polgársága a 18. század közepétől a 19. század közepéig (Prozopográfiai adatbázis létrehozása)* című, Tóth Árpád vezetésével, Czoch Gábor és H. Németh István részvételével zajló OTKA-kutatás mögött.

¹⁰ Két Pozsonyból vett példa: a szászországi Naumburgból a magyar koronázóvárosba települt Andreas Berlin (1752?–1820) polgári lakatosmester fiatalabb fiáról, Stephanról (1785–1830) onnan tudjuk, hogy Bécsben folytatta polgári jogállást szerezve a családi mesterséget, hogy 1812-ben ő volt bátyjának, az ifjabbik Andreas Berlin (1782–1848) lakatosnak az egyik házassági tanúja Pozsonyban. 1839-ben pedig Christoph Habermayer (1768–1841) bécsújhelyi kereskedő látogatott vissza Pozsonyba, hogy bátyjával, Matthiasszal együtt tanúskodjanak mindkettejük unoka-

Ám a hasznosítható források között a végrendeleteket is érdemes és szükséges számításba venni az elvándorlás vizsgálatánál.

Az ilyen – bár a migrációkutatás szempontjából szórványos – források révén képet alkothatunk a polgári családok ambícióiról, tértudatáról, és arról, hogyan viszonyultak a szociokulturális határokhoz. Az itt közölt végrendeletek a polgárság egészen belül a német evangélikus felekezeti kultúrához tartozók életvilágához vezetnek közelebb, amely közösség felső rétegéről valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a preindusztriális Magyar Királyság legmerészebb, legambiciózusabb – és legmobilisabb – lakói közé tartoztak.¹¹ Példaként említsük meg két olyan 18. századi pozsonyi polgárfiú sikeres életútját, akiknek karrierje azt jelzi, hogy az ebből a közelebbről indult férfiak érvényesülni tudtak szülőhelyüktől meghökkentően nagy földrajzi távolságban és rangos társadalmi körben is, mint a cári, illetve a svéd királyi udvar közege. Egyikük a lengyel-orosz térségből (Szentpétervárról, Varsóból, Lembergől) később visszavándorolt és végül Pesten megállapodott rézmetsző Johann Gottfried Prixner (1747–1819), másikuk a Stockholmban letelepedett orgonakészítő Georg Christoph Rackwitz (1760–1844).¹² A londoni kivándorlási esetek azonban ezekhez képest is különösek, részint a még nagyobb földrajzi távolság, részint a születő (gyarmati) világbirodalom és (kézműves háttérük okán) a kapitalista gyáripár megteremtette újszerű körülményekkel összefüggő széles piaci lehetőségek, egyben a konkurencia miatt.¹³

Az alábbiakban elsőként röviden bemutatom a három érintett személy családi hátterét és környezetét annak érdekében, hogy kiderüljön, milyen társadalmi közegből vezetett az út a londoni letelepedésig, majd a „folytatást” – a visszaván-

öccsének, Stephan Karl Habermayer bécsi kereskedőnek a Pozsonyban tartott lakodalmán. A Habermayerek rokonsági viszonyaira lásd Tóth Árpád: A Habermayer nemzetség társadalmi stratégiái. Kísérlet a prozopográfiai módszer alkalmazására a késő rendi társadalom vizsgálatában. In: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Szerk. Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád. Budapest, 2022, 81–109.

¹¹ Ehhez átfogóan Tóth Árpád: Az evangélikus polgárság súlya és szerepe a Magyar Királyság kulturális, társadalmi és gazdasági életében, 1750–1850. In: *Reformatio nostra – Protestáns szellemi műhelyek*. Szerk. Gyulai Éva – Tasi Réka. Miskolc, 2017, 96–123.

¹² Prixner családjában tradíció volt és maradt is a migráció: apja az 1730-as években Bamberg környékéről érkezett Pozsonyba, bátyja az eperjesi kollégiumban tanult, egyik öccse Kassára, egy unokaöccse pedig Győrbe vándorolt el – míg két bátyja a koronázóvárosban maradt, két további öccse pedig ismeretlen helyre távozott Pozsonyból. Tóth Árpád: Johann Gottfried Prixner rézmetsző német evangélikus polgári háttér. *Térképészeti Közlemények*, I. (2016) 74–76. Rackwitzhoz, akinek a nagyapja az 1720-as években Sziléziából vándorolt Pozsonyba, lásd Tóth Árpád: Az alkalmazkodás irányai a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság mobilitási készsége és gyakorlatai. *Korall*, 2021. 86:196. DOI: <https://doi.org/10.52656/korall.2021.04.008>

¹³ A kézműves legények európai léptékű vándorlásához lásd Kincses Katalin Mária: Magyarországi kézművesek migrációja a kora újkorban. In: Pósn László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *Migráció a kora középkortól napjainkig*. Budapest, 2018, 280–299.

dorlás és a további kinti érvényesülés közötti választással összefüggő ismereteket – vizsgálom. Ezután a testamentumok elemzéséhez nyújtok támpontokat.

A Londonba kivándoroltak családi háttere

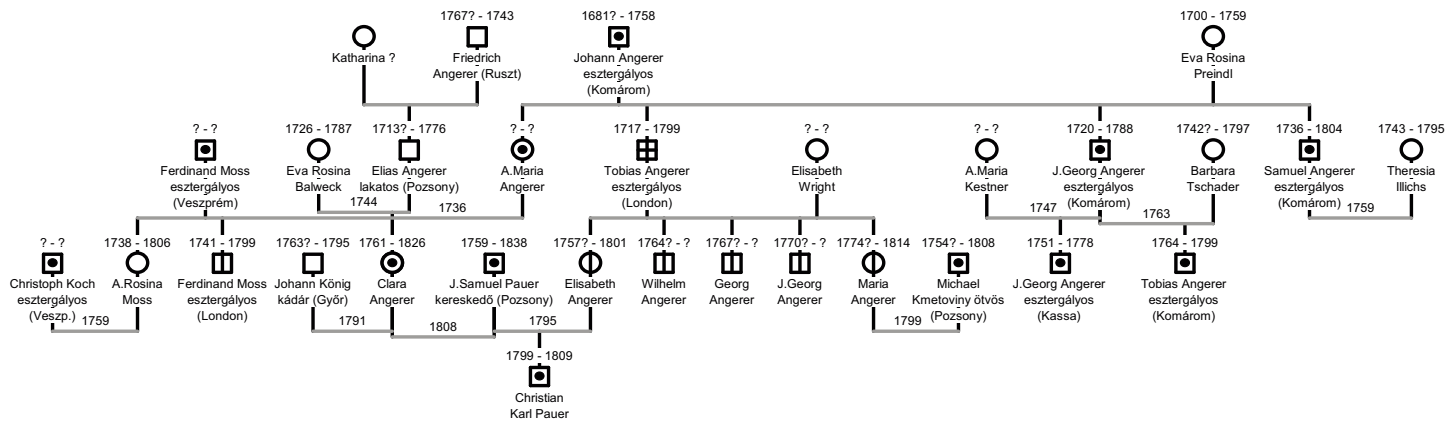
1. Tobias Angerer

Az első végrendelkező az esztergályos szakmát kitanulva Londonba települt Tobias Angerer, aki egy olyan sajátos migrációs stratégiát követő társadalmi háttérből indult, amely a 18. század középső harmadában alighanem tipikus lehetett a ritka iparágból élő kézművesek körében a gyér városhálózattal és alacsony urbanizációs szinten álló Magyar Királyságban.¹⁴ A családnevek egyezése és az evangélikus felekezethez tartozás mellett a polgárkönyvekben és házassági anyakönyvekben talált származáshelyi adatok alapján tudjuk, hogy a Győrben, Sopronban és Pozsonyban élő Angererek is a Fertő-tó melletti kisvárosból, (a csak 1681-ben törvényileg szabad királyi várossá emelt) Rusztról vándoroltak felnőttkoruk lakhelyére. A komáromi Angerer ág őseről, Johannról is a halotti anyakönyvi bejegyzés alapján tudható, hogy Ruszton született, de későbbi esküvői tanúi szerepvállalások és házassági kapcsolatok azt is megerősítik, hogy indokolt az előbbiekkal közös leszármazást feltételezni.

Tobias Angerer és felnőttkort elért két öccse, Georg és Samuel a családnak a komáromi ágából származtak. Mindhárman esztergályosnak tanultak, így apjuk mesterségét vitték tovább, sőt nővérük, Anna Maria is egy, ugyanehhez a szakmához tartozó férfihöz, Ferdinand Mosshoz ment feleségül.¹⁵ (Lásd az 1. ábrát) A foglalkozási immobilitás viszont migrációs kedvvel párosult. Nemcsak Tobias londoni letelepedése példázza ezt: míg két fivére Komáromban maradt és ért el polgári viszonylatban tisztességet (Georg haláláig három évtizeden át az evangélikus gyülekezet gondnoki posztját töltötte be), addig Georg azonos nevű fia Kassára, Felső-Magyarország gazdasági központjába migrálva alapított egzsztenciát a tradicionális családi mesterséggel. Eközben Tobias nevű féléstvére otthon, Komáromban önállósult. Mindkét esetben az elsőszülött fiú kényszerült elvándorolni, szülőhe-

¹⁴ Az itt csak vázlatosan ábrázolt Angerer nemzetségről bővebben Tóth Árpád: Mobilis polgármesterségek a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság példáján. *Publicationis Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 2022 (Tomus XXVI) Fasc. 3., 342–345.

¹⁵ A türelmi rendeletet követő egyházszervezés előtt a protestánsok anyakönyvezését a római katolikus plébános végezte Komáromban. A matrikulában az első itt keresztelt Angerer maga Tobias (1717), a családból az első menyasszony (Anna Maria) 1736-ban, az első vőlegény (Johann Georg) pedig 1747-ben házasodott. Feltételezhető, hogy Tobias szülei már a családalapításuk után vándoroltak be Komáromba és Anna Maria is még az előző, jelenleg ismeretlen lakhelyükön született. A testvérek apjának esztergályos foglalkozását első alkalommal 1735-ben jegyezték be. Štátny archív v Nitre, Matriky, rk. farsky úrad, Komárno, No. 140–142, 153–154.

1. ábra – Az Angerer család leszármazási táblája

lyükön az ifjabbak maradtak, ami nem ritka jelenség a kor polgárcsaládjában.¹⁶ Logikus ugyanis azt feltételezni, hogy a kis- vagy legfeljebb középvárosi léptékű helyeken arra törekedtek, hogy a műhelyt és a hozzá kapcsolódó társadalmi státuszt családon belül adják tovább. A testvérek egy részének azonban szülőhelyén nem jutott egzisztenciális lehetőség, amire az elvándorlás nyújtott ésszerű megoldást, és ha az apa hosszú életű volt, fiai közül az idősebb(ek)nek volt kisebb esélyük a családi műhelyt megörökölni.¹⁷

Mindez persze arra nem ad magyarázatot, hogy miért és hogyan került Londonba Tobias Angerer. Arról, hogy 1799-ben bekövetkezett halálakor¹⁸ regisztrált „brit alattvalói” jogállása (*gewester königlich grossbritannischer Kunst-Drechsler*) korábbi londoni életszakaszához kapcsolódik, valójában egy, a végrendeleten kívüli forrásban találunk utalást. Johann Matthias Korabinsky, a pozsonyi honismereti iskola tradícióját továbbvivő értelmiségi jegyzi meg 1786-ban megjelent településstatistikai munkájának Komáromról írt címszavában, hogy e városban született „a híres mű-esztergályos Tobias Angerer, aki 36 évig Londonban tartózkodott és abban a szerencsében volt része, hogy a jelenleg uralkodó királyt művészetére [*Kunst*] tanítsa és becsületessége révén folyamatosan élvezte annak bizalmát”.¹⁹ Ez a mondat néhány évvel később a Magyarországon átutazó Robert Townson útirajzában angol fordításban köszön vissza.²⁰

¹⁶ Az említett Anna Maria pedig Veszprémbe költözött férjéhez, és ott születtek gyermekeik, köztük a Tobias Angerer végrendeletében említett unokaöcs, az ifjabb Ferdinand Moss (sz. 1741). HU-MNL-OL-X 5729 [Veszprém, római katolikus egyházi anyakönyv]. A premodern kézművestársadalom családtörténeti szempontú – és különösen a mozaikcsaládokban a státusz-átörökítés gyakorlataira fókuszáló – vizsgálata új kutatási területnek számít Magyarországon, így a gyakorisági arányok is nehezen ítélték meg. Néhány példa olyan 1800 körüli pozsonyi családokról, amelyekben a fiúgyermek elvándorolnak, és az apai műhely további üzemeltetésében nem jut nekik szerep: Tóth Árpád: Mostohasors? Mozaikcsaládokban felnőtt gyermekek érvényesülési lehetőségei a pozsonyi evangélikus közösségben, 1730–1850. In: *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Budapest, 2020, 93–137.

¹⁷ A mellékelt leszármazási táblák a teljesség igényével tüntetik fel a végrendeletben és a tanulmányban említett valamennyi rokont, ám nem tartalmazzák az összes gyermeket, még a felnőttkort elérteket sem. A testátorokat kereszttel, a többi, a végrendeletekben említett személyt függőleges vonallal, a jelen tanulmányban előforduló további személyeket pedig ponttal emeltem ki. A dátum jellegű adatokat általában csak a leszármazási táblán tüntetem fel, a szövegben nem. A kéttagú keresztnevék első tagjainak rövidítései közül a J. a Johann, a Ge. a Georg, az A. az Andreas, illetve Anna, az M. a Maria helyett áll. A családfák a *GenoPro 2020* szoftverrel készültek.

¹⁸ A tanulmány további részében a Pozsonyban regisztrált demográfiai eseményekre csak az évszámmal utalok. Lásd HU-MNL-OL-X 7770 [Pozsony, a német evangélikus egyházi anyakönyv].

¹⁹ Johann Matthias Korabinsky: *Geographisch-Historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786, 317. „[...] des berühmten Kunstdrechslers Tobias Angerer, welcher sich in London 36 Jahre aufhielt und das Glück hatte den itzt regierenden König in seiner Kunst zu unterweisen, und sich durch seine Rechtschaffenheit stets in seinem Zutrauen zu erhalten.”

²⁰ Robert Townson: *Travels in Hungary, with a Short Account on Vienna in the Year of 1793*. London, 1797, 58. „Mr. Korabinsky says [...] Tobias Angerer, a turner resided thirty-six years in

Az angol orvos tehát kommentár nélkül vette át Korabinsky információját, az utókor viszont gyanakodhat, hogy nem merő legenda-e ez a történet. A részleteket csak elmélyült kutatással lehetne tisztázni, az mindenesetre világos, hogy Nagy-Britannia szóban forgó királya, a leendő III. György (1738–1820) 1751-től országa trónörököse volt, alapos képzésben részesült. Ebben a magától értetődő vívásban, lovaglásban és táncolásban kívül például a rajz és a csembalójáték (*harpsichord*) is szerepet kapott, sőt szakember tartott neki órákat és mutatott be kísérleteket az elektromossággal kapcsolatban. Életrajzírója feldolgozta a hét levéltári dobozt kitevő, a gyermekkori fogalmazásait és a taníttatása során keletkezett egyéb dolgozatait tartalmazó iratanyagot is, és úgy vélte, a brit uralkodók között elsőként III. György tanult természettudományokat (közte fizikát, kémiát és geometriát is), a csillagászat pedig egész élete során foglalkoztatta.²¹ Arról viszont nem ejt szót a szakirodalom, hogy a kézműves mesterségek bármelyikével megismerkedett volna, így, ha esetleg szerepeltek is a nevelési tervben, valószínűleg csak az előbbieknél kisebb súllyal. Ugyanakkor a korabeli angol, iparművészeti igényű bútortipar megbecsülte az esztergályos szaktudást. Például csigavonal formájú bútorelemek, így széklábak, gyertyatartók, baluszterek (díszítő korlátok oszlopsora), kör alaprajzú dobozok készültek ilyen technikával, elsősorban fából, de ezenkívül elefántcsontból és állatszARBól is.²² Egy olyan mesterember, aki képes volt a királyi udvarhoz tartozók kifinomult esztétikai igényeit kielégíteni, valóban kaphatott ilyen megbízást. Különösen azért tarthatjuk ezt valószínűnek, mert a trónörökös, aki ugyan a Hannover-dinasztia uralkodói közül elsőként angol anyanyelvű volt, azonban családi okból és a taníttatása nyomán is beszélt németül, márpedig ez nyilván megkönnyítette a kommunikációt Angererrel. Angerer Korabinsky által említett 36 éves angliai tartózkodása feltehetően 1777-ben ért véget – ennek az évnek a végén iratkozott be a pozsonyi evangélikus gimnáziumba a végrendeletben is említett legidősebb fia²³ –, így indokolt azt feltételezni, hogy igen fiatalon, még vándorló

London, and had the good fortune to instruct the present reigning Sovereign in his art; and by his probity keep himself constantly in his favour.”

²¹ John Brooke: *King George III*. London, 1972, 42–44.; Christopher Hibbert: *George III. A Personal History*. London, New York, 1998, 18–21. Az angol szakirodalom egy részének megszerzéséért Tóth Sára Eszternek mondok köszönetet.

²² *Materials and Techniques in the Decorative Arts. An Illustrated Dictionary*. Ed. Lucy Trench. London, 2000, 504–505 ('turning' szócikk), 531–542 ('wood' szócikk).

²³ SK-UKSAV-LkBa-SA-2. Lyceálna knižnica v Bratislave [Slovakia – Ústredná knižnica SAV], *Matricula Scholae Posoniensis* [...] 1747–1835. A londoni születésű Wilhelm (*Vilhelmus*) Angerer említései: *Donatistae*, 1777, p. 1312, n. 67 (mint advena, tehát iskolán kívülről érkezett, ráadásul jóval a tanév megkezdése után, december 4-én), majd *Grammatistae*, 1778, p. 1003, n.14. Fivérei, Georg és Johann Georg 1779-ben tűnnek fel a diákok közt, előbbi a *Donatista*, utóbbi a *Declinista* osztályban (p. 1008, 1018, 1024). Az evangélikus gimnázium osztályainak elnevezéséhez lásd Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Pozsony, 1896, 234–237., az iskoláztatás jellegzetes stratégiáihoz lásd Tóth Árpád: A felsőbb szintű oktatás mint felekezeti műveltség: nemes- és polgárcsaládok

kézműves legényként a húszas éveinek első felében került Londonba. Eszerint a trónörökös képzésének idején már évek óta az angol fővárosban élt. Mivel nincs ok abból kiindulni, hogy a Magyar Királyság elhagyása előtt tudott volna angolul, érvényesülésének fontos összetevője lehetett az udvarban németnyelv-ismerete. A korabeli bútorművesség fontos szereplőit bemutató modern életrajzi lexikonok azonban nem említik Angerer nevét (ahogy a végrendelet alapján a Londonban utódjának tekinthető ifjabb Mossét sem).²⁴

Angerer tehát visszatelepült a Magyar Királyságba (Pozsonyban temették el), és nincs támpont annak megítéléséhez, hogy közvetlen leszármazottjai éltek-e a londoni születésük és gyermekkoruk körülményeiből származó kapcsolati tőkéjük előnyeivel, vagy netán a későbbiekben maguk is Angliában, esetleg az angol gyarmatbirodalom valamely pontján telepedtek-e le. Mindhárom fiú a helyi polgárcsaládok többségének gyakorlatát követte: Pozsonyban az evangélikus gyülekezet gimnáziumát látogatták, ahova 12–13 éves koruk körül még beiratkoztak ugyan az ún. nyelvészeti (*grammatista*) osztályba, utána viszont helyben nem folytatták a tanulmányaikat. Elgondolkodtató, hogy Johann Georg 1784-ben úgy lépett ki az iskolából, hogy „szláv szóra” – vagyis valamelyik szlovákok lakta magyarországi gyülekezetbe – küldték szülei.²⁵ Ez azt sejteti, hogy a család nem az Angliába való visszatérést tekintette távlati célnak. Ugyanakkor a végrendelet 6. pontja öntudatosan fejezi ki, hogy mivel Angerer vagyonát nem a „császári és királyi tartományokban, hanem azon kívül” szerezte, ezért minden örököse jogosult örökrészt külföldre magával vinni. Apjuk halála után az Angerer fivéreknél nincs további nyomuk Pozsonyban.

A lánytestvéreik viszont helyben mentek férjhez. Az idősebbik egy régi és tekintélyes helyi családban született és a – 18–19. század fordulóján fellendülő forgalmú termékre, a dohányra szakosodott – kereskedő, Johann Samuel Pauer felesége lett, ám az esküvő után hat évvel elhunyt. Egyetlen gyermekük, Christian Karl Pauer fiatalon, kereskedősegédi státusza idején halt meg, ő tehát apja foglalkozásának folytatására készült. A megözvegyült Pauer több esztendő után egy másik ágba született idősebb Angerer lányt, a szülőképes korán túl lévő Clara Angerert vette feleségül. Tobias ifjabb lánya a végrendelet megfogalmazása idején még hajadon volt, ám öt nappal apja halála előtt férjhez ment egy addigra megözvegyült, szentercebányai születésű pozsonyi ötvösmesterhez, Michael Kmetovinyhez. A közel egy évtizedig tartó házasságban nem született gyermek, így a Komáromból –

fiai a pozsonyi evangélikus líceumban. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerk. Horváth Zita – Rada János. Miskolc, 2017, 83–94.

²⁴ Ambrose Heal: *The London furniture makers, from the Restauration to the Victorian Era, 1660–1840*. London, 1988; Christopher Gilbert: *Pictorial dictionary of marked London furniture, 1700–1840*. London, 1996.

²⁵ SK-UKSAV-LkBa-SA-2. Gram., 1780, p. 1008. A bejegyzés szerint 1783 májusában hagyta el az iskolát (*ad Slavos missus*).

London érintésével – Pozsonyba települt Tobias Angerernek leányágon sem maradtak utódai a koronázóvárosban, fiai révén pedig a család története egy vagy több, jelenleg ismeretlen helyen folytatódott. Így feltételezhetjük, ha Angerer a Magyar Királyságba visszatérve esetleg folytatta is mesterségét, műhelyét valószínűleg nem valamelyik egyenesági leszármazottjának adta tovább.

Angerer londoni pályafutásának van azonban egy további magyarországi vonatkozása. A veszprémi evangélikus lelképásztor 1799 augusztusában – tehát alig fél esztendővel Tobias temetése után – azt jegyezte be gyülekezete halotti anyakönyvébe, hogy „Ferdinand Moos”, aki „Londonban 39. évig volt Érd[emes] Udvari Esztergályos, nyugalomra kívánczván, ide testvéreihez hazajött, de fél eszt[endő] elforgása után, egy csendes halállal elvégezte világi bujdosását”.²⁶ Az említett személy kétségkívül azonos Angerer unokaöccsével, egyben londoni „utódjával” – akiről fentebb már esett szó –, így ebből az adatból kiindulva azt feltételezhetjük, hogy az Angerer-műhely és a család udvari címe és megbízatása (legalább) 1799-ig, vagyis Tobias hazavándorlása után még két évtizedig fennállt. E bejegyzésből az is kikövetkeztethető, hogy az 1741-ben született ifjabb Ferdinand Moss 1760 körül vándorolhatott ki Londonba, tehát hozzávetőleg abban az életkorban, amelyben egykor anyai nagybátyja is. Ám annak műhelyét csak évekkel ottani megtelepedése után vehette át; addig vélhetően segédként (legényként) szolgált nála.

A veszprémi Moss-műhely sorsa két további szempontból gazdagítja az összképet. Az Angerer-sógornak, vagyis az idősebbik Ferdinand Moss halálának időpontja nem ismert ugyan, azt viszont tudjuk, hogy legidősebb lánya 1759-ben, (anyjához hasonlóan) 21 éves kora körül férjhez ment egy nem helyi születésű esztergályoshoz, Christoph Kochhoz.²⁷ Mivel az idősebb Moss ekkor már nem volt életben, logikus feltételezni, hogy veje ezzel a veszprémi családi műhelyt is megörökölte. Figyelemreméltó továbbá Koch származáshelye, aki a bejegyzés szerint hannoveri születésű volt, tehát abból a német tartományból vándorolt el, ahonnan az angol királyi dinasztia is eredt. Az egybeesés talán nem véletlen – nem kizárt, hogy a hannoveri kapcsolat révén értesült a veszprémi karrierlehetőségről, esetleg az angol királyi udvarban megfordulva és ott Angererrel megismerkedve, ám ennek esélyét még szükséges lesz forrásokkal ellenőrizni és igazolni.

Visszatérve a londoni Ferdinand Mosshoz, amikor tehát visszaköltözött szülőhelyére, Veszprémbe, ott valóban számos rokonát láthatta viszont. Három lánytestvérét: Anna Rosinát (1738–1806), aki akkorra már megözvegyült és újabb házasságra lépett Georg Polzer (1758?–1808) esztergályosmesterrel, Judithát

²⁶ HU-MNL-OL-X 5729 [Veszprém, római katolikus anyakönyv].

²⁷ A Koch–Moss házasságra: HU-MNL-OL-X 3900 [Öskü, evangélikus anyakönyv].

(1747–1803) és Susannát (1753–1805).²⁸ Jacob Taubler (1740–1803) veszprémi esztergályos is közeli rokona – talán unokafivére – lehetett anyja, Rosina Moss révén. Mindez pedig hihetővé teszi, hogy a hazaköltözése mögötti motivációként a londoni élet utáni nyugalmat és a rokonság nyújtotta biztonságérzetet érdemes látnunk.

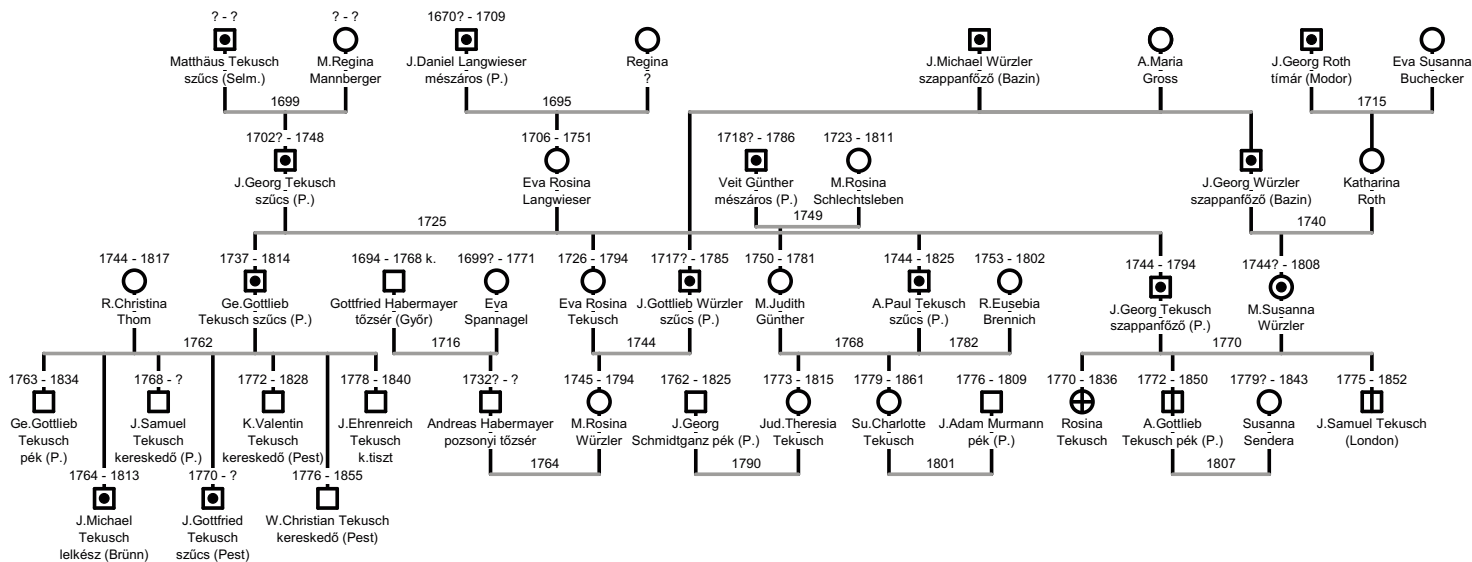
2. Rosina Tekusch

Az alább közölt másik két testamentumban nem maga a végrendelkező kötődött Londonhoz, hanem valamelyik kedvezményezettként megjelölt rokona. További párhuzamot teremt a két végrendelet között, hogy e családok hagyományos gazdasági tevékenysége egybeesett: az állatbőr hasznosítása.

A lábon hajtott élőállat – elsősorban a szarvasmarha, de a juh és főként a korszak későbbi szakaszában a sertés is – a preindusztriális városi élet alapvető és sokféle célra felhasznált alapanyag-forrásának számított. A Rosina Tekusch végrendeletéhez készített leszármazási tábla (2. ábra) ízelítőt nyújt abból, hogy a táplálkozásra szolgáló húst kimérő mészárosok, a csontból szappant (és más, a háztartásban használt szereket) gyártó szappanfőzők, a bőrt kikészítő tímárok és az abból különféle ruhákat varró szűcsök érdekközössége a családi együttműködés alapját képező házassági stratégiában is megnyilvánult. Rosina Tekuschnak nemcsak három nemzedékre visszatekintve minden férfi felmenője élt ebből a gazdasági rendszerből, de az ábrán nem szereplő, további férfi unokatestvérek és a nőrokonok férjei közül is meghatározóan sokan. A selmecbányai születésű, de Pozsonyban műhelyt nyitó Georg Tekusch legidősebb fia, valamint a két fiatalabb ikerfivér közül az egyik az apa szűcs mesterségét tanulta ki, a másik iker viszont a szappanfőző szakmát, és az utóbbi házasságával egy olyan környékbeli családdal (a Würzlerekkel) került rokoni viszonyba, amelyben szintén e két mesterséget variálták a fivérek között. Az ifjabb Georg Tekusch, Rosina apja tehát úgy nősült, hogy saját sógorának, Johann Gottlieb Würzler pozsonyi szűcs szülővárosában maradt fivérének lányát vette feleségül, s ekképpen a házasság a már korábban kialakult, feltehetően gazdasági értelemben is működő kapcsolat megerősítéseként értelmezhető.²⁹

²⁸ A veszprémi evangélikusokat a városi római katolikus plébánián anyakönyvezték, amíg a türelmi rendelet után gyülekezetet alapíthattak. Az esküvőket az 1760–1770-es években gyakran az ösküi evangélikus egyházban bonyolították le. Így a lánytestvérek kereszteleési adatai a veszprémi katolikus, a halálozásiak a veszprémi evangélikus, az esketések pedig az ösküi evangélikus anyakönyvben találhatók meg – köztük mindhárom Moss-lányé is. Anna Rosina és Georg Polzer házassága: 1779, Judithaé 1767 (Herbai István szűcsmesterrel), Susannáé 1773 (Joseph Neubauer kalaposmesterrel). Rosina Moss férje az idősebb Jacob Taubler (1711?–1778) volt, gyermekeiket 1740 és 1750 között anyakönyvezték a veszprémi katolikusoknál.

²⁹ A Tekusch és a Würzler családokról részletesebben Tóth: *Polgári stratégiák...* 175–176., 184–186., illetve angolul: Árpád Tóth: *Social strategies of the Lutheran burghers of Pressburg, 1750–1850.*

2. ábra – A Tekusch család leszármazási táblája

A leszármazási tábla mint vizualizációs technika nemcsak arra alkalmatlan, hogy az összes rokon személyt feltüntessük rajta, de azt sem tudja kimutatni, hogy a szóban forgó férfiak a maguk körében kifejezetten rangosnak számítottak. Ez a Pozsonnyal szomszédos kisvárosok, Bazin és Modor esetében egyenesen a városi tanácsnoki posztot jelentette, magában a koronázóvárosban pedig tagságot az élet-hossziglani tisztségeként működő ügynevezett választott polgárságban (külső tanácsban).³⁰ Mindehhez érdemes hozzátenni, hogy e rokoni kör tagjai a forrásokban megragadható patronátusi rendszer – a keresztszülői és a házassági tanúi szerepre való felkérés – hálójában is koruk legtekintélyesebb polgárai közé tartoztak.

Az is megfigyelhető azonban a leszármazási táblát szemlélve, hogy Rosina és Samuel Tekusch nemzedékében megváltozott a társadalmi státuszok képlete, vagyis a családban tradicionális szűcsmesterség kiesett a választott foglalkozások közül – és helyét „céhes foglalkozásként” a pékek iparága vette át. A családfán egyedül a londoni Samuel és a nála öt évvel idősebb unokafivér, Johann Gottfried vitte tovább a szűcs szakmát, de egyikük sem Pozsonyban vagy annak környékén űzte mesterségét. Gottfried Pesten telepedett le, amely csak az 1790-es évektől kezdte befogadni a protestánsokat.³¹ További kutatás tisztázhatja, hogy ebben a változásban szorosan vett gazdaságtörténeti folyamatok (például a Pozsonyhoz közeli Bécs rohamos iparosodása) játszottak-e meghatározó szerepet.

Az viszont a pozsonyi adatok alapján is nyilvánvaló, hogy a forrásokban többnyire szűcsmesterségnek nevezett megélhetési mód valójában ennél sokrétűbb volt. Már a Pozsonyba vándorló Johann Georg Tekusch a szőrmével, prémekkel valószínűleg kereskedést is folytatott. A polgáreskü letételekor és nőülése idején (mindkettő: 1725), továbbá gyermekeinek keresztelese alkalmával *Rauchhändler* (szőrmekereskedő) foglalkozásuként írják le, halálakor azonban *Kirschner und Rauchhändler* formában. Fiai esetében viszont ezek az arányok fordítottak: Georg Gottlieb és Andreas Paul is általában polgári szűcs (*bürgerlicher Kürschner*), olykor

³⁰ J. Georg Würzler Bazinban, J. Georg Roth Modorban volt városi tanácsnok. Említések: Štátny archív v Bratislave, Matriky, Modra, ev. a.c., vol. 1415. (ház.: 1740, 1744, 1770, 1779). Pozsonyban bekerült a választott polgárságba: J. Georg Tekusch (1744), J. Gottlieb Würzler (1759), Veit Günther (1769), Ge. Gottlieb Tekusch (1782). HU-MNL-OL-X 4712 [Mikrofilmtár, külföldön őrzött magyar vonatkozású iratok, Pozsonyi Városi Levéltár (AMB), Pozsony város tanácsa, Igazgatási könyvek].

³¹ A képet tovább árnyalja, hogy Gottfried ugyan 1796-ban Pesten szerzett polgárjogot, ám 1811-ben és 1813-ban már a bécsi evangélikus gyülekezet anyakönyvében fordul elő, mint egy-egy újszülött csecsemő apja, és ekkor „császári-királyi kiváltságolt nagykereskedőként” írják le foglalkozását. Eszerint feltehetően azokban az években folyamatosan a császárvárosban lakott. Arról, hogy a magyarországi evangélikus polgárcsaládok hálózata hogyan települt meg Pesten a türelmi rendelet után, lásd Tóth Árpád: A türelmi rendelet és az evangélikus polgárság: migráció, expanzió, hálózat. *Egyháztörténeti Szemle*, 2023, 4:61–88. DOI: <https://doi.org/10.54231/etszemle.2023.3.4>

viszont a *Rauchhändler* (vagy *Rauchwaarenhändler*) foglalkozásnevet használja a lelkész vagy a városi tisztviselő.³²

Mindezek jelen összefüggésben azért érdekesek, mert kulcsot adnak a londoni Samuel Tekusch életútjának értelmezéséhez. Világosan látszik, hogy a Tekusch felmenők körében hagyománya volt a városból városba vándorlásnak: az idősebbik Johann Georg apja, Matthäus Tekusch egy körmöcbányai szíjgyártó mester családjában született, mindhárom házasságát Selmezbányán kötötte (1699, 1711, 1713), ám az első feleségétől származó Johann Georg megkereszteltetésének nincs nyoma a selmeci anyakönyvben, így gyanítható, hogy csak gyermeke születése után települt be ebbe a városba.³³ Johann Georg maga pedig (a halálakor regisztrált életkorból kikövetkeztethetően) 23 évesen költözött át a Magyar Királyi Helytartótanács megalakulása nyomán országos közigazgatási központként megerősödött Pozsonyba. A vándorlási hajlam a későbbiekben sem mérséklődött: a következő nemzedékhez tartozó fivérek a felnőtt kort megélt fiai közül csak hárman maradtak helyben; az elvándorlók közül legtöbben Pest(-Buda) felé vették az irányt, de Michael például a göttingeni és jénai egyetemi évek után, magyarországi tanári pozíciókat feladva végül a morva fővárosban, a türelmi rendelet után alakult brünni evangélikus gyülekezetnek lett a lelkésze.³⁴

Rosina Tekusch végrendeletében fivére, Samuel mint kedvezményezett szerepel. Az ő életútjának pozsonyi szakaszát 1787-ig tudjuk követni, amikor a gimnázium nyelvészeti osztályából „magyar szóra” indult.³⁵ Mai ismereteink szerint legközelebb fél évszázaddal később találkozunk vele, amikor a londoni postai címtárak éves sorozata arról tanúskodik, hogy a City területén tartott fenn üzletet legalább 1837-től.³⁶ A címtársorozat 1838-ig csak a családnév alapján, a következő évtől név és foglalkozás (*trade*) szerint is, 1841-től pedig a fentiekén kívül hely

³² A Tekusch–Würzler családon kívül még további hét pozsonyi evangélikus szűcs esetében fordul elő ez a felváltva előforduló, kettős státuszleírás. Köztük van Johann Gottfried Kunze (1742–1813), Pozsony utolsó olyan evangélikus városi tanácsnoka, aki polgári megélhetési mód felől indulva, magasabb latin iskolázás nélkül jutott be a város belső tanácsába, valamint saját veje és unokája, Johann Wilhelm Henselmann (1766–1843) és Sigmund Gottfried Henselmann (sz. 1792) – a kassai születésű Henselmann Imre orvos, művészettörténész és közéleti szereplő nagybátyja, illetőleg unokatestvére. Tóth: *Polgári stratégiák...* 169–171.

³³ Štátny archív v Banskej Bystrici, Matriky, Kremnica, ev. a.v., vol. 745; uo., Matriky, Banská Štiavnica, ev. a.v., vol. 137, 141.

³⁴ Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*. Budapest, 2004, 117., 239.; Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1909, 13. köt., 1378.

³⁵ SK-UKSAV-LkBa-SA-2. Lyceálna knižnica v Bratislave [Slovakia – Ústredná knižnica SAV], Matricula Scholae Posoniensis [...] 1747–1835. Gram. 1786, p. 1027., n.34.

³⁶ Az interneten található levéltári mutató adata szerint a Magyarországról származó Samuel Tekusch 1826-ban sikertelenül kísérelte meg honosítani magát Angliában: The National Archives, Kew, Home Office, Denization and Naturalisation Papers and Correspondence. Denization Papers. Home Office, 1826, 1/9/29 és 1/14/30. (https://discovery.nationalarchives.gov.uk/results/r/?_q=Tekusch&_sd=&_ed=&_hb=)

(utcanév) alapján is betűrend szerint rendezte a hatalmas adatmennyiséget – a kor-szak legnépesebb európai városának kereskedői vagy iparos foglalkozású (önálló) népességét. Ebből az adatsorból az derül ki, hogy Samuel Tekusch (olykor „angolosan”, Takush változatban betűzve) társas cége („& Co.”) a Newgate Street 42 alatt működött, ahova más iparúzó nem volt bejelentve. Tekusch profilja szerint *fur manufacturer* (szőrmegyártó) és *furrier, wholesaler* (kb. szűcs nagykereskedő) tevékenységet folytatott.³⁷ Eszerint a család hagyományos megélhetési módját vitte tovább ő is, de a gyarmatbirodalmat szervező, a kapitalizmus gazdasági rendjét kiépítő Anglia központjában. Üzletének helye a régi londoni City szívében található, a Szent Pál székesegyháztól alig egy-két utcányi távolságra. Azt is figyelembe véve, hogy a címtár szerint 1841-ben az egész városban csak 26 cég foglalkozott szőrmegyagykereskedéssel, Tekusch londoni cégalapítását joggal értékelhetjük merésznek és (legalábbis egy időre) sikeresnek.

A londoni vállalkozás további sorsáról annyi mondható el, hogy 1845-ban az az évi címtár szerint új telephelyre, a Southampton Street 17-re (Fitzroy Square) költözött, 1846-ban pedig immár két Samuel Tekusch végzett ilyen üzleti tevékenységet. A feltehetően a családi cégből kivált ifjabb Samuel új helyen (New Bond Street 83) jelent meg. Ezzel egyidejűleg a korábbi nagykereskedés megszűnt, és mindkét utódot a szőrmekereskedés piacán szereplőkhöz képest tömeges (150-nél is több iparúzót tartalmazó) szűcs (*furrier*) kategóriába sorolva regisztrálták.³⁸ 1849-ben azonban feltűnt a címtárban a szintén a Southampton utcai házban lakó „Miss Margareth Tekusch” (mint *artist*) is. Margareth Tekusch festő volt, jellemzően másolatokat és portrékat készített, és képei 1845-től 1888-ig szerepeltek a Királyi Képzőművészeti Akadémia kiállításain.³⁹ Ez a tény egyrészt művészi tehetségének bizonyos fokú elismertségét valószínűsíti, másrészt figyelemre méltó, hogy a polgári Angliában immár a család egy női tagja is önálló karriert építhetett. Annak nincs nyoma, hogy a Tekusch családnak ez az ága a későbbiekben újra megjelent volna Magyarországon.

³⁷ A sorozat, melynek címe (csekély mértékben változó formában) *The Post-Office London Directory*, 1837-ben már a 38. kiadásánál tartott. A korábbi kiadásokhoz nem sikerült hozzájutnom, amelyekből kiderülhetne, hogy Tekusch mióta élt Londonban. Az 1841. évi kiadás oldalszámai: 182., 570. és 715. A pozsonyi testamentumban említett lakhely nem hagy kétséget afelől, hogy a végrendeleti kedvezményezett és a címtárakban említett londoni prémkereskedő ugyanaz a személy.

³⁸ *The Post Office...* 1845: 483., 993., 1197.; 1846: 391., 489., 1007., 1215.; 1849: 508., 1048., 1265.

³⁹ Algernon Graves: *The Royal Academy of Arts. A Complete Dictionary of Contributors and their work from its foundation in 1769 to 1904*. Vol. 4. London, 1905, 343–344.; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zu Gegenwart*. Szerk. Hans Vollmer. Bd. 32. Leipzig, 1938, 509.

3. Christian Hentsch és felesége

Ugyanebből a címtársorozatból kapunk képet a harmadik végrendeleten keresztül megismerhető Hentsch⁴⁰ család londoni ágának gazdasági profiljáról is. Christian Hentsch pozsonyi kereskedő (feleségével, Susanna Katharina Übigauval közösen tett) végakarátának keletkezése mögött Rosina Tekuschéhoz hasonló a demográfiai háttér: az örökhagyó pár gyermektelen maradt, viszont több oldalági rokon is számításba jöhetett örökösként. Közülük egy Londonban élő személy – Andreas Hentsch, Christian fivére – lett az általános örökös a végrendekezés nyomán. Ebben az esetben azonban a messzire szakadt testvér végül valóban megörökölte a pozsonyi vagyont, haza is települt, miközben a család angliai ágának egy része valószínűleg Londonban maradt és ott működtette tovább bőripari cégét.

Christian Hentsch 1788 szeptemberében szerzett Pozsonyban polgárjogot, majd még ugyanazon hónapban feleségül vette Michael Hummel kereskedőnek, A magyar koronához címzett nürnbergi árus cég tulajdonosának özvegyét, és ezzel annak üzletét is megszerezte.⁴¹ Ezeket az eseményeket az egyházi anyakönyvek örökítik meg, amelyekből kiderül, hogy Hentsch szepesszombati (Spišská Sobotá, 1945 óta Poprád része Szlovákiában) születésűként vándorolt Pozsonyba, szülőhelyén pedig apja polgári jogállású szűcsmester volt. A cipszer térség a reformáció óta a magyarországi evangélikus polgári kultúra kontinuum terepe volt, habár az I. Lipóthoz fűződő erőszakos ellenreformációs törekvések és a türelmi rendelet közötti évszázadban Szepesszombatban is a katolikus plébános regisztrálta az evangélikus családok gyermekeinek keresztelését a türelmi rendelet koráig. Ezekből az anyakönyvekből kiderül, hogy a Hentschek jelenléte legalább a 18. század elejéig visszavezethető az egykori kisvárosban, és az is, hogy a család férfi tagjai legkorábbi adatok szerint mészáros és szűcs mesterséget űztek.⁴²

⁴⁰ A tanulmányban egységesen a Hentsch névalakot használom (a londoni címtár gyakorlatát követve), ám a pozsonyi és szepesszombati levéltári források a Hoensch, Haensch, Hensch, Hönsch verziókat a legnagyobb változatossággal variálják. Hasonlóan szétartó a feleség családnevének írásmódja, amely az itt használt Übigau formán kívül Ibikau, Ibigau, Uibigau, Ubigau alakban is előfordul a pozsonyi és győri anyakönyvekben.

⁴¹ Eugen Forbát: *Die Geschichte des Handels und des Pressburger Handelsstandes im XVIII. Jahrhundert*. Bratislava, 1930, 368., 372.

⁴² Spišský archív v Levoči, Matriky, Spišská Sobotá, Farský úrad, vol. 722–724. Az 1718-ban nősült Michael Hentsch (akárcsak apja) például mészáros volt, és valószínűleg egyezik azzal a Michael nevű személlyel, aki 1741-ben özvegyként újrَاهázasodva a város helyettes bírói tisztségét töltötte be. Feltételezhető, hogy a 18. század folyamán számos ágra szakadt Hentsch nemzetségből származott a pozsonyi kereskedő Christian apja, Johann, akinek neve mellett a házassági anyakönyvben elsőként fordul elő a szűcs (*pellio*) foglalkozásnév. A széles értelemben vett család stratégiájának része volt a fiúgyermek magas szintű taníttatása. Rokonuk lehetett az a Johann Hentsch, aki 1771-ben az eperjesi kollégium akadémiai osztályába iratkozott be (Durovics Alex – Kónya Péter: *Az eperjesi kollégium felsőfokú hallgatói, 1667–1850*. Budapest, 2015, 178. (No. 637), továbbá a Pozsonyban 1781-től ugyanezen a szinten tanult, Dobsinán született Samuel Hentsch

Christian Hentsch tehát olyan profilú kereskedés birtokába jutott házasságával a koronázóvárosban, amely nem kapcsolódott a családjában hagyományosnak számító mesterségekhez. Cégének történetéről keveset tudunk, ám sikeressége hosszabb távon érzékelhető. 1798 végén jelentős összegért, 8000 forintért házat vásárolt a Mihály utcában (ma: Michalská) az 1784-ben Budára elköltöztetett Magyar Királyi Kamara épülete és a Mihály-kapu között, az előbbtől két ház távolságra – tehát igen előkelő helyen.⁴³ A ház városon belüli elhelyezkedése éppen az ezt követő években még inkább felértékelődött, 1802-től kezdve ugyanis a rendi országgyűlés a korábbi kamarai épületben tartotta üléseit,⁴⁴ és így a diétai időszakokban az ország politikai elitje fordult meg Hentsch boltjának kirakata előtt. Az 1812/13. évi adóösszeírás idején 170. számozású házról sokat elárul, hogy a döntően a városon belüli fekvés szerint megállapított 21 adóosztály közül a harmadikba sorolták. A boltját ott üzemeltető Hentsch kereskedésére kirótt 70 forintos összeg pedig őt magát a kereskedők felső ötödének körébe helyezte.⁴⁵ Az 1828. évi országos összeírás csupán 35 házat minősített az akkori elv szerint elsőosztályúnak. Ezek közül alapterület alapján Hentsch háza volt a 14. legnagyobb, és az ennél is nagyobbak többsége fő- vagy köznemes urak birtokában volt.⁴⁶ Hentsch nem csak ingatlanbirtoklása tekintetében számított előkelőnek – a polgári közönség körében élvezett tekintélyét fejezi ki, hogy 1803-ban beválasztották a választott polgárság tagjai közé.⁴⁷

Hentsch üzleti tevékenységének fontos részletei nem ismertek, így az sem, hogy valóban a nürnbergi árukkal való kereskedésre szorítkozott-e. A nürnbergi árus profil a város kereskedelmi életében ritkának számított; mint jellemzően kisméretű, jórészt kényelmi célú és luxus fémtárgyakat kínáló üzletek (ekkoriban még) a

(Durovics Alex – Keresztes Veronika: *A pozsonyi evangélikus líceum felsőfokú hallgatói, 1714–1851*. Budapest, 2018, 179. (No. 2203).

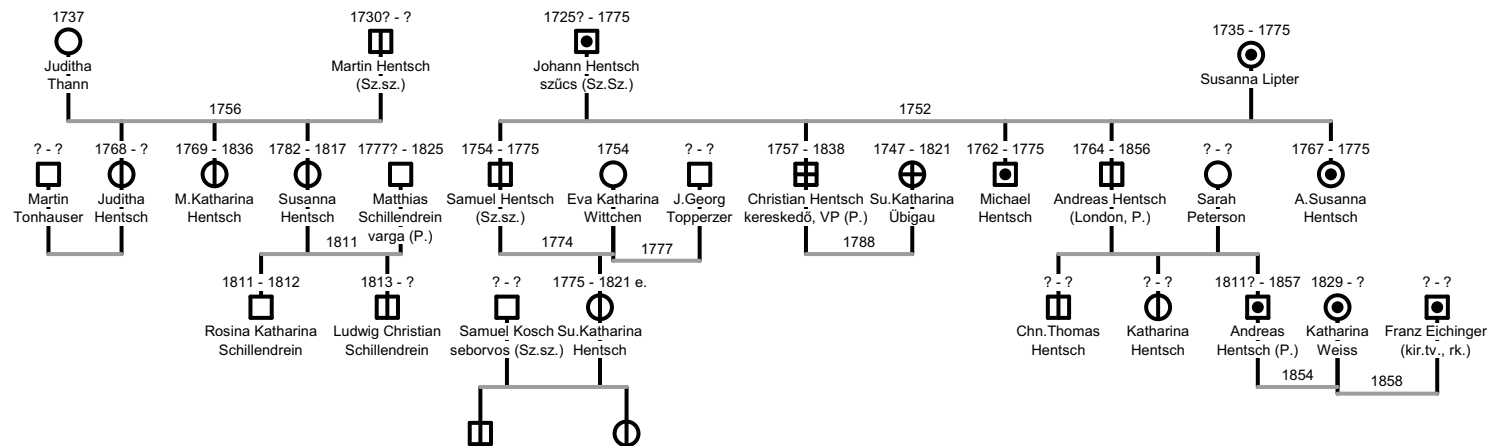
⁴³ AMB A/XXIV/1. 4m46, 167. o. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Majetkové prevody a index, 1797–98].

⁴⁴ Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Budapest, 2019, 340–341.

⁴⁵ AMB A/XXIV/1. 3.d.185, 44. fol. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Portionsbuch 1812–13]. Érdemes megjegyezni, hogy néhány házzal távolabb, a kamarai épületet a főtérrel összekötő, rövid Nyerges utca (ma: Sedlárska) sarkán állt egy másik nürnbergi árus, a szintén evangélikus Johann Georg Birnstingel háza és üzlete is, aki egyébként Hentsch sógora volt. Birnstingel 1775-ben ugyanis Susanna Katharina Übigau féltestvérét feleségül véve telepedett le a városban. Birnstingel és házat még Hentschnél is magasabbra értékelték az adóterhek terén az 1812/13-as adóévben. Ebben közrejátszhatott, hogy nürnbergi árukat tehetősebb város-lakók vásároltak, tehát magasabb jövedelemre tett szert.

⁴⁶ HU-MNL-OL-N 26 Hungaria, Civitates, 56-c. Posonium (Ternio II) (628. sor, 167. ház).

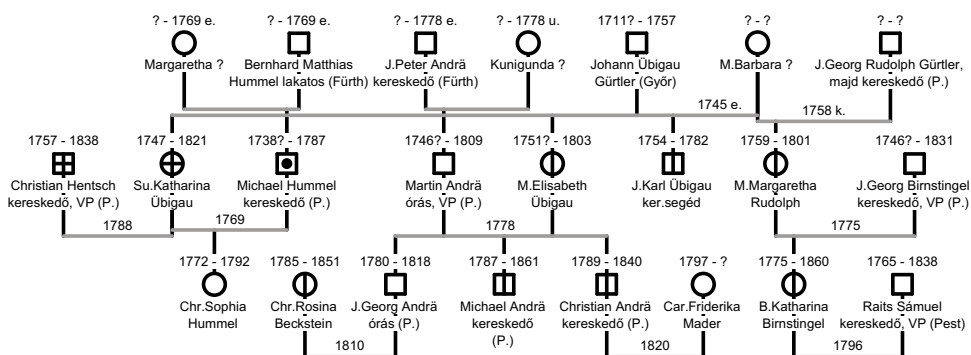
⁴⁷ AMB A/XXIV/1. AMB 2a 58, 1803. jún. 12. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Protocollum magistratualiense, 1803].

Műhely

3. ábra – Christian Hentsch és a Hentsch család leszármazási táblája

tehető vásárlók igényeit szolgálhatták ki.⁴⁸ Azt sem tudjuk, hogy a haláláról szóló bejegyzésben használt – és az evangélikus közösségben ritkán előfordul – nagykereskedő (*Grosshändler*) kifejezés mit takart és milyen viszonyban állt a bolti, kiskereskedő tevékenységével; illetve hogy az előbbi részeként kihasználta-e a napóleoni háborúk korának terménykereskedelmi konjunktúráját, és érzékenyen tudott-e reagálni a piaci hullámzásokra. Cégvezetésének módjára mindenesetre fényt vet, hogy a Pozsonyba minden bizonnyal gyökértelenül érkezett Christian több rokonát is magával hozta: ésszerű feltételezni, hogy az 1806-ban a koronázóvárosban 36 éves korában elhunyt, szepesszombati születésű Ferdinand Hentsch az ő *Handlungs-Companion* cégében dolgozott családtagként, mint ahogy azt is, hogy az ugyanonnan származó, 1836-ban (talán kerekítetten) 70 évesen meghalt Catharina Hönsch szakácsnő (*Köchin*) azonos lehet a végrendelet 10. pontjában említett kedvezményezett háztartási alkalmazottjával.

4. ábra – Christian Hentsch feleségének leszármazási táblája⁴⁹

Mivel Christian Hentsch és Susanna Katharina Übigau esküvőjének idején az asszony már 41 éves volt, és előző, 18 évig tartó házasságában is csupán egyetlen gyermeket szült, kevésbé meglepő, hogy a párnak nem született közös gyermeke. A szélesebb családot is bevonhatták az üzlettel összefüggő döntések során. Az igen részletes testamentumban apai és anyai oldalról is számos rokon tűnik fel kisebb-nagyobb összeg kedvezményezettjeként. A végrendelet nem ad arra magyarázatot,

⁴⁸ Vö. Andrea Serles: Nürnberger Händler und Nürnberger Waren. Reichsstädtische Wirtschaftsinteressen und der Donauhandel in der frühen Neuzeit. *Jahrbuch für Regionalgeschichte*, 35, 2017, 108–109.

⁴⁹ Technikai okból választottam ketté a férj és a feleség rokonságát ábrázoló családfát. Katharina Übigau első férje és sógora (Martin Andrä) egyaránt a Nürnberg közelében található kisváros, Fürth szülöttei, Pozsonyba kerülésük vélhetően összefüggött. Katharina Übigau apja, majd mostohaapja, Johann Georg Rudolph a nehezen meghatározható profilú, alapvetően sárgaréz anyagból különféle használati és dísz tárgyakat készítő *Gürtler* (*aurichalcarius*, olykor *nodifex/nodularius germanicus*) mesterség képviselője; ezért a családfán az eredeti német kifejezést tüntettem fel. A „VP” a választott polgár rangot rövidíti.

miért éppen Christian Hentsch hét évvel fiatalabb öccsét, Andreast (vagy annak leszármazottjait) tették meg a végrendelkezők közös általános örökösüknek. A Hentschné unokaöccseiként közeli rokon Andrá fivérekről például kiderül (az 5. pontban), hogy azelőtt Hentsch üzletében segédkeztek, és az is, hogy Hentsch nekik adta el a kereskedését; mégsem övelük számolt általános örökösként a Hentsch házaspár.

Andreas kiválasztása mellett szólhat azonban egy különleges körülmény. Habár a rendelkezésre álló források érzelmek rekonstruálására nem alkalmasak, mégis okkal feltételezhetjük, hogy egy gyermekkorukban megesett családi tragédia szoros közösséget kovácsolhatott a két fivér között. 1775-ben, amikor Christian 18, Andreas pedig 11 éves volt, Szepesszombatban tűz támadt, amelyben a teljes családjuk odaveszett. Az esetet a lelkész drámai szavakkal ecseteli a halotti anyakönyvben. Beszámol arról, hogy 2-3 óra alatt néhány kisebb épület kivételével az egész kisváros hamuvá és füstté vált, és hogy a tűz éppen a Lipter-házban, vagyis feltehetően a fivérek anyai nagyapjának vagy nagybátyjának a házában ütött ki. Ugyaninnen lehet tudni, hogy a 14 elhunyt személy között volt a két fivér apja és anyja, továbbá mindhárom testvérük, így az előző évben nősült bátyjuk, Samuel is.⁵⁰ Ez utóbbi azért emelendő ki, mert az ő (posthumus) gyermeke a végakaratban említett Susanna Katharina, aki a közös apai örökség ráeső részének birtokába jutott (4. pont), és további 2000 forintban is részesült a végrendelkezőktől (12. pont). Nincs arra vonatkozó információ, hogy a család két túlélő gyermeke, Christian és Andreas hol tartózkodott a tragédia időpontjában. Arról sem tudunk, hogy milyen szolidaritási mechanizmusok segítették a talpraállásukat (a szélesebb család vagy akár az egyház részéről), és az sem ismeretes, mennyire fonódott össze a fivérek élete a következő években. A végrendelet mint szöveg szintjén annyi viszont megfigyelhető, hogy bár a tűzvész kevés túlélője láthatóan különleges elbírálásban részesült a vagyon sorsáról való döntések során, a testamentumban semmi nem utal az eseményre, és így annak drámai súlyára sem. Azon is érdemes eltűnődni, hogy a rendkívüli és tragikus kezdet mennyiben és mi módon járulhatott hozzá ahhoz, hogy a két fivér ennyire sikeres pályát tudott befutni jövevényként megtelepedése színhelyén – Christian nagykereskedőként a Magyar Királyság egyik legnagyobb és legerősebb polgári hagyományú városában, Andreas pedig a korabeli Európa legnépesebb városában.

A mai ismereteink mellett megválaszolhatatlannak látszó kérdések sorát gyarapítja, hogy a végrendelet hitelesítése idején 57, kihirdetésekor pedig 74 éves Andreas Hentsch miért döntött úgy, hogy maga mögött hagyja Londont. Nemcsak abból a célból tért ugyanis vissza a Magyar Királyságba, hogy átvegye (és esetleg gyorsan értékesítse) az örökségét, hanem utána is itt maradt. Ezt a stratégiai döntést valószínűsíti, hogy már 1823 őszén – tehát a végrendelkezés után két évvel – az (akkor már líceumnak nevezett) evangélikus iskola *donatista* osztályában feltűnt egy Andreas

⁵⁰ Spišský archív v Levoči, Matriky, Spišská Sobotá, Farský úrad, vol. 724. 314–315. (1775. május 2.).

Hentsch nevű fiú, akit az első években londoni születésűnek (*locus natalis*), később pozsonyinak regisztráltak, „otthon”, tehát a családjával lakott (*domesticus*), Andreas nevű apját pedig aranyművesnek (*aurifaber*) írták le. Ennek nyomán valószínű, hogy a nyilván örökösként kezelt Andreas már ekkor áttelepült Pozsonyba; ha ugyanis az ekkor 10 éves diák a szülei nélkül érkezett volna, és Christian Hentschnél lakott volna, akkor a líceumi anyakönyv alighanem az ilyen helyzetben szokásos *apud avunculum* (nagybátyjánál) kifejezést használta volna.

Logikus azt feltételezni, hogy az idősebb Andreas és családja Christian halála és az örökség átvétele után is Pozsonyban maradt. 1841-ben ugyanis az ifjabb Andreas tulajdonjogát jegyezték be az ingatlannyilvántartásban, miután apja átadta neki a Mihály utcai házat (továbbá egy haszonföldet is, amely a város területéhez tartozott).⁵¹ Az 1844/45. évi adóösszeírás idején is ez a helyzet érvényes, ekkor az ifjabb Andreas adózott a háztulajdon után, és ugyanebben a házban működött továbbra is a Hummel-örökösök (*Hummels Erben*) magas összeggel (57 forinttal) adóztatott kereskedése.⁵² Andreas eredeti polgári foglalkozásának vagy polgárjogszerzésének nincs nyoma a városi iratok között. Így feltételezhető, hogy mint „magánzó” vezette a kereskedést; társadalmi helyzetét halálakor is *Privatier* formában azonosították, vagyis olyan, tőkejövedelméből élő „üzletemberként”, aki nem illeszthető be a városi adózási és nyilvántartási nomenklátúra fogalmai közé. Az apát és (az 1854-ben) helyben nősült fiát is Pozsonyban temették el. A család történetével kapcsolatban ésszerű felvetni a kérdést, hogy meddig tartott üzleti és társadalmi sikerük. Ezzel kapcsolatban az egyetlen támpont, hogy az ifjabb Andreas házassága rangon alulinak tűnik, mivel a közeli Zurány faluból Pozsonyba bevándorolt egyik vargamester lányát vette feleségül.⁵³

A Hentsch-eset azonban nem csupán a fiatalkori családi tragédia közös érintettsége és a fivér visszavándorlása tesz különlegessé. A már említett londoni címtárak ugyanis folyamatosan több Hentsch nevű személyről közölnek adatokat, akik Christian Hentsch hagyományos családi mesterségével azonos módon szűcs (*furrier*) foglalkozásból éltek, ráadásul keresztnéveik is nagyrészt egybeesnek azokkal, amelyeket a 18. századi szepesszombati Hentschek választottak fiaiknak. A London Covent Garden negyedében élő Johann Gottfried Hentsch (legalább 1840–1849 között) és a műhelyét Islingtonban fenntartó Charles Hentsch (legalább 1840-től 1844-ig), az utóbbi házat és nyilván üzemét is tovább vivő Miss (!) Mary Hentsch és az Islingtonnal határos Hoxton kerületben tevékeny Caspar

⁵¹ AMB A/XXIV/1. 4.m. PK21, N. 197–198. AMB A/XXIV/1. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Index pro majetkovým prevodom, 1841–42].

⁵² AMB A/XXIV/1. 3.d. 188, 167. ház, 1259, ill. 869 adózó. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Portionsbuch 1844–45].

⁵³ Az ifjabb Andreas házassága harmadik évében, gyermektelenül elhunyt, özvegyét a katolikus Franz Xaver Eichinger vette feleségül, akiről csak annyit tudni, hogy császári–királyi tisztviselő volt Pozsonyban.

Hentsch (1845 óta, legalább 1849-ig)⁵⁴ nevű londoni szűcsök között sem egymással, sem az említett Andreasszal nincs jelenleg rokoni kapcsolatot bizonyító adat. Az egybeesések – az angol nyelvterületen németes helyesírással írt családnév, a bőripari profil, továbbá Samuel Tekusch és Andreas Hentsch (mint szűcs felmenők családjában született és Észak-Magyarországról Londonba telepedett bevándorlók) ismertetett esetei – azonban összességében növelik annak valószínűségét, hogy az ilyen nevű szepesszombati család első vagy másodgenerációs leszármazottjai telepedtek meg csoportosan az angol fővárosban.⁵⁵

Fontos arra is kitérni, hogy nem magától értetődő, hogy az elsősorban szarvasmarha hajtásával és levágásával foglalkozó mészárosokat közös gazdasági érdek kapcsolta össze a szűcsökkel. A zömmel néprajzi szempontú szakirodalom a szűcsöket olyan kézműves szakma képviselőiként írja le, amely „egész mesterség”, amennyiben „a nyersanyag kikészítésétől a kiszabásig, megvarrásig minden egy műhelyben, egy mester keze alatt történik”, és a varrással létrehozott végtermék tipikus formája a suba. A „magyar népi szűcsmesterség jellegzetesen juh- és bárányközpontú” – tehát nem a szarvasmarha bőrét dolgozza fel –, ezzel szemben a „nemes prémet felhasználó” német szűcsök „főleg béleléssel” foglalkoznak.⁵⁶

Egy régebbi, inkább a technikai leírásra és az ezzel kapcsolatos magyar és német szakszókincs összegyűjtésére koncentráló munka ezzel szemben árnyaltabban mutatja be a szűcsök munkáját. „A szűcs (Kürschner) a legkülönbözőbb belföldi s külföldi állatok” gyapjas- vagy szőrös bőrét úgy dolgozza fel, hogy „a bőrön a *gyapjú* (Wolle) vagy *szőr* (Haar) rajta maradjon”, így hozva létre „a ma *szőrmének*, *szőrneműnek*, *szűcsárunak* (Pelzwerk, Fellwerk, Rauchwerk, Grauwerk)” néven nevezett terméket, amelyből aztán „ruházati czikk” vagy egyéb használati tárgy készül. A leírásból az is kiderül, hogy a szűcs által követett eljárásor legnagyobb része és ezzel a szakértelme is jóval nagyobb arányban kapcsolódik a nyersbőr szőrmévé való

⁵⁴ Például *The Post-Office London Directory*. 1840: 126. és 419.; 1844: 291., 473., 732. és 1137.; 1846: 309., 504., 780. és 1215.; 1848: 333., 548., 605. és 1336.

⁵⁵ A címtárak szerint az 1840-es években a szűcsökon kívül további, velük feltehetően rokon Hentschek is éltek Londonban, így a Charles islingtoni házába bejelentett George nevű könyvelő (*accountant*, 1844 óta), F. Charles, aki orvosi műszerek készítéséből élt (*surgeons' instrument maker*, 1843) és egy William nevű sebész (*surgeon*, 1846 óta). Ismeretes továbbá egy Frederick Hentsch nevű aranyműves, aki az „Old Street-i John Frederick Hentsch szűcs [*furrier*]” fia volt, 1817-ben önállósult és a londoni aranyművesek regisztrációs kötetében bejegyezték az ún. „fémjelét”. Arthur G. Grimwade: *London Goldsmiths, 1697–1837. Their Marks and Lives*. London, 1990, 59., 544. Ez az adat a brit fővárosba vándorolt nemzetség egy másik ágán bizonyít kapcsolódást a szűcs és az ötvösmesterség között a családon belül. A magyarországi gyökerű londoni szűcsök kapcsán pedig a Magyar Tudós Társaság legkorábbi, a polgári világból származó anyagi támogatói között szereplő „Mayer János, londoni szűcsmester (szepesi fi)” érdemel figyelmet, aki az akadémiai mecénatúrán belül jelentős összeget, 50 forintot ajánlott fel. *Magyar Törvénytár*. Szerk. Márkus Dezső. 8. köt. 1840. évi XLII. törvénycikk.

⁵⁶ Kresz Mária: A szűcsmesterek munkája. In: *Magyar néprajz*. III. köt. Kézművesség. Főszerk. Domokos Ottó. Budapest, 318–319., 322., 325.

kikészítésének a szakaszához, mint utána abból a ruha létrehozásához. A szerző, Frecskay János nem sorolja ugyan fel, hogy a szűcsök bőrkikészítő szaktudása hányféle állat bőrének „megérlelésére” terjedt ki, az általa említett példák mindenesetre széles skálát sejtetnek a medvétől és farkastól a macskaféléken keresztül a juhig.⁵⁷ Azt is érdemes figyelembe venni, hogy egy 19. század eleji, az európai ipari tevékenységet áttekintő munka szerint a maga korában Anglia számított a bőrfeldolgozás központjának. Ahogy a könyv szerzője fogalmaz: „a’ legnevezetesebb tserző házak Angliában találhatnánk, a’ holott a’ gyapjú manufaktúrák után a’ bőr manufaktúrák tartatnak legfontosabbaknak. [...] Az ezen Országban készítettett bőrük még mind ez ideig is legjobbak. A’ legnevezetesebb bőr készítő házak Londonban, Bristolban ’s a t’. vannak.” Az európai bőrkereskedelmen belül pedig „a’ borjúbőrök feles számmal leginkább Magyar – Anglia – és Dánia Országokból szoktak kihordatni”.⁵⁸

A korabeli hazai bőripar technika- és szervezettörténetére irányuló kutatások eredményei⁵⁹ alapján kimondható, hogy a bőr feldolgozása és a vele való kereskedelem összefonódott, amennyiben a bőrt kikészítő mester közvetlenül a mészáros-tól vásárolta a konzervátlan nyersbőrt és a készbőrt adta tovább. Igaz, ez a tevékenységforma a tímármesterekhez kapcsolódott és további kutatás tisztázhatja, hogy olyan térségekben – így a szepességi kisvárosokban –, ahol az anyakönyvek tanúsága szerint nagy számban éltek mészárosok, szűcsök, továbbá a bőrt alapanyagként használó mesterségek képviselői (vargák, nyergesek, szíjgyártók), de a tímár (*cerdo*) foglalkozásnak alig van nyoma (még Lőcsén is ritkán), betölthették-e ezt a gazdasági szerepkört a szűcsök.⁶⁰ A szepesszombati Hentschek különféle ágai közötti, valamint a velük közeli rokon 4-5 családdal (Thann, Sonntag, Marcy, Graff) kialakított többretegű, házasságkötések, keresztkomaság formájában rögzített kapcsolatok mindenesetre széles, a nukleáris család határain túlmutató együttműködést sugallnak. Mindez pedig legalább részleges magyarázatot kínál arra, hogy a szepes-

⁵⁷ Frecskay János: *Mesterségek szótára*. Budapest, 1912 [reprint: 2001], 376–386. Ugyanez a kép rajzolódik ki a kora újkori szűcsmesterek árlimitációit tartalmazó forráskiadványból, amelyben például hód, vidra, vadmacska, görény, nyest és nyuszt prémjéből készített ruhák is szerepelnek. Lásd *Szűcsök és kesztyűsök árszabásai (1597–1821)*. Szerk. Flórián Mária. Budapest, 1997 (Az Mester Emberek Míveinek árazása 3.).

⁵⁸ Möller János: *Az Európai Manufaktúrák’ és Fabrikák’ Mesterség miveik*. Pest, 1818 [reprint: Budapest, 1984], 395–396.

⁵⁹ Tóth Béla: Tímármanufaktúrák és működésük Magyarországon a 18–19. században. In: *Manufaktúrák és kora tőkés ipari kisvállalkozások. Sátoraljaújhely, 1991. október 3–4*. Szerk. Németh Györgyi. Miskolc, 1993, 209–224. (különösen: 213., 217–221.); Németh Györgyi: Vállalkozások a bőrgyártásban a 19. század első felében. Uo. 227–235.

⁶⁰ A céhtörténeti kutatások tapasztalata szerint a 18. században éppen a bőrkikészítéssel kapcsolatos jogosultságok körül alakult ki a legtöbb konfliktus az egyes mesterségek (tímár, kordoványosok, német vargák, csizmadiaák, szűcsök) között. Tuza Csilla: *Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt*. Budapest, 2018, 58–59.

ségi viszonyoktól nyilvánvalóan teljesen eltérő londoni gazdasági környezetben miért fordul elő ugyanazon években két-három Hentsch – tehát azonos, ritka és nem angol helyesírással betűzött családnévű személy – a szűcsök között.

A végrendeletek tanulságai

Az alább közölt testamentumok műfaji sajátosságai okán önmagukban két értékes szempontból vetnek fényt az efféle migrációra: jogbiztosító iratban adnak bizonyítást a rokoni relációról, illőleg azt is tanúsítják, hogy az elvándorlás után – olykor évtizedekkel később – sem szakadt meg a kapcsolat a kivándorlás helyszínén maradt és a Londonba szakadt családtagok között. Nem kapunk viszont támpontot egy sor, a vándorlás lényegét tekintve döntő jelentőségű, tartalmi kérdés megválaszolásához. Vajon előzetesen eltökélt letelepedési célpont volt-e London, vagy ha nem, akkor az informálódás, a mérlegelések és a döntések milyen sorozata vezetett ehhez a végeredményhez? Milyen készségeket tudtak felhasználni a sikeres Londonba vándorlók, mennyit számított ebből a szempontból az angol nyelvtudás (megléte vagy hiánya), illetve a német és protestáns kulturális háttér, amely Európa szerte „kozmpopolita” teret képezett az ilyen gyökerekkel indult, vállalkozó kedvű emberek számára?⁶¹ Hogyan alakult a viszony a megtelepedés után az „óhazával”, az első sikeresen beilleszkedőket a később érkező „földijeik” hídfőállásként tudták-e használni például szakmai (céhes, legénykénti vagy kereskedői gyakornoki) tapasztalatszerzésre? Az ilyen kérdések megválaszolására a jövőben esélyt nyújthat az angliai forrásanyag, jelen tanulmány azonban ezen a téren csak a kérdések felvetésére vállalkozhat.

A végrendeletek szövege tartalmaz viszont olyan további utalásokat, amelyek segítenek értelmezni a londoni kapcsolat természetét. A hosszas távollét után a Magyar Királyságba visszavándorolt Tobias Angerer német nyelven írta (diktálta) végakarátát, ám – a műfajban szokatlan, egyéni megjegyzésként – saját nyelvhasználatára reflektál, amikor elmagyarázza, hogy gyermekeit keresztnéveik angol változatával nevezi meg. Ez azt sejteti, hogy a távol töltött idő hatására nemcsak keveredett benne a két kulturális identitás, hanem az olyan, intim jellegű érzelmi viszonyban, mint a gyermekeihez fűződő kapcsolata, továbbra is az angol volt számára az alapvető – a gyermekek valószínűleg angol földön születtek és ott is töltötték gyermek éveiket. A megjegyzést ugyanakkor árnyalja, hogy a végrendeletben következtelenül használja a neveket: Mary lányát először Marianna változatban említi, az egyik fia pedig egyszer (németesen) Georg, máshol viszont (angolosan) George néven kerül elő. (Nem zárható ki persze, hogy a változó írásmód így az

⁶¹ A német nyelvterület határaitól messze eső térségben kialakult hasonló közösségre lehet példa Nápoly. Lásd Daniela Luigia Caglioti: Trust, business groups and social capital: building a Protestant entrepreneurial network in nineteenth-century Naples. *Journal of Modern Italian Studies*, 13, 2008, 2.

írnok nyelvi bizonytalanságát is tükrözheti, a végrendelet ugyanis másolatban, a városi tanácsnál vezetett kötetben maradt ránk.) Angerer végrendeletében további „angolos” utalás, hogy a tárgyi hagyatékában előforduló ingóságok esetében többször is azok angol mivoltát említi. Nem egyértelmű ennek jelentése: az 1797-ben papírra vetett végrendeletben az addigra már két évtizede Pozsonyban lakó Angerer utalhat e tárgyak (egy asztali óra, *englische Stockuhr* és egy zsebóra, *englische Sackuhr*) jellegzetesen angol stílusára is, de az is elképzelhető, hogy személyes tárgyként hozta magával egykor. Angerer mesterségét figyelembe véve az is lehetséges, hogy az asztali óra legalább részben saját munkájának gyümölcse volt.

A másik két végrendeletnél az elgondolkodtató, hogy mennyire hiányosak a végrendelkezők ismeretei a Londonban élő rokonról. A hajadonként 66 évesen testtálcó Rosina Tekusch második helyen jelölte meg ifjabbik bátyját, Samuelt mint lehetséges általános örökös, de „elérhetőségként” London városát nem, csak a „Neogatte Streed in England” helyet adta meg. Lehetetlen megítélni, hogy a testamentumba jegyzett cím pontosságának mi volt a valóságos jelentősége. Rosina Tekusch életéről csak annyit tudunk, hogy 24 éves volt, amikor apja, majd 38 éves, amikor anyja elhunyt, és feltételezhető, hogy ettől kezdve árvaságában a Pozsonyban élő legközelebbi rokonának – ifjabb öccsének, a nős, de gyermektelen Andreas Gottlieb Tekusch pékmesternek – a háztartásában élhetett, akit aztán végrendelete első számú kedvezményezettjének is megtett. Végakarátát csak órákkal halála előtt (ugyanazon a napon) vetették papírra, ami azt valószínűsíti, hogy egy hirtelen jött betegség (a halotti anyakönyvi bejegyzés szerint agyvérzés, *Brand*) tette sürgetővé a testálást. Ebben a helyzetben Andreas Gottlieb Tekusch öröklése valójában egyértelműnek tűnhetett, így a londoni cím pontosságának nem volt komoly tétje.

Christian Hentsch végrendelete esetében más furcsaságot jelenthet a pontatlan információ. A Hentsch házaspár kifejezetten hosszú, aprólékosan megfogalmazott szövegében feltűnő, hogy bizonytalanok a Londonban élő, a rokonság foka alapján igen közelinek számító családtagok nevében. Az örökhagyók a rokonoknak, a városi intézményeknek és az alkalmazottaknak hagyott összegek felsorolása után, a 20. pontban rendelkeznek az általános örökös személyéről, akit a testamentum – mint korábban említettük – a „jelenleg Londonban tartózkodó” (*der sich dermalen in London befindet*) Andreas nevű fivérében, vagy annak gyermekeiben jelöl meg. Itt az a különös, hogy Andreas három gyermeke „Christian Thomas, und N. N. und Catharina” megfogalmazásban szerepel a végrendeletben. Egyfelől tehát az örökhagyók jól érzékelhetően tájékozatlanok a középső testvér nevével kapcsolatban (miközben a lánytestvér is számításba jön az örökösödésnél), másfelől viszont a legidősebb testvér keresztnévének megválasztása illeszkedik a német evangélikus polgárság azon gyakorlatához, hogy az első fiú a kereszta nevének kapja meg. Ez alapján valószínűsíthető, hogy a pozsonyi Christian Hentsch nemcsak nagybátyja,

hanem keresztapja is volt a londoni Christian Thomasnak.⁶² A helyzet ellentmondásosságát csak fokozza, hogy a családi vagyon továbbadásának kedvezményezettje végül Andreas Hentsch azonos nevű fia lett, aki feltehetően azonos a végakaratban N. N. körülírással megjelölt rokonnal.⁶³

A végrendeletek forrásértéke kapcsán értelemszerűen a vagyon nagysága és szerkezete az egyik lehetséges vizsgálati irány. A közölt három testamentum ezen a téren igencsak eltérő. Rosina Tekusch esetében a vagyontárgyak felsorolása is elmaradt, ami ésszerű következménye annak, hogy nem került sor osztozkodásra. Ez logikus következtetés, ha valóban fivérénél lakott és mint családja közegében élő hajadon korlátozott önállósággal rendelkezett, ám a további rokonoknak szánt kisebb tárgyi ajándékok így is elképzelhetők lettek volna. Angerernél a leginkább figyelemre méltó az ingatlanok hiánya, mivel Pozsonyban, amelynek bő két évtizeden át lakója volt, elterjedt gyakorlatnak számított, hogy szőlős és gyümölcsös keret, és esetleg további haszonföldeket birtokolnak olyan polgárok is, akiknek nincs saját házuk, illetve akik kézműves vagy kereskedő foglalkozásának számítanak. Ehhez képest Angerer – saját maga szerint is – legjelentősebb tételt kitevő vagyontárgyai a pénzkövetelések (*Obligationen*) voltak. 7300 forint után a végrendelezés időpontjában már hat éve fizettek kamatot, további 3000 forintot pedig ennél frissebben helyeztek ki. A testamentumból sajnos nem derül ki, hogy ezek bármi módon kapcsolódnak-e az angliai életéhez – az esetleg ott felhalmozott vagyont tükrözik-e, illetve külföldiek-e az adósok. Az összeg magasnak tűnik a hagyatéki leltárak alapján ugyanerre az időszakra (az 1791–1800 közti évtizedre) kiszámolt győri – és különösen a soproni – átlagértékekhez képest, a követelések összértéke pedig kimagasló.⁶⁴

A Hentsch-vagyon esetében elsőként azt érdemes kiemelni, hogy a hosszú és részletes végrendelet nyújtotta kép távolról sem mutatja be a vagyon egészét. Egyfelől a pénzben kifejezett értékű rendelkezések összege 52 300 forint váltóforintra – átszámítva konvenciók pénzbe 20 920 pengőforintra – rúg, ami önmagában is tekintélyes vagyonnak számít, ami még némi (a 8. pontban említett) ékszerrel is kiegészül. Ugyanakkor ez aligha fedi le az egész vagyont, hiszen az általános örökösnek (*Universal Erbe*) szánt hagyatéki rész nincs tételesen felsorolva, és az

⁶² További kutatás rekonstruálhatja a londoni Hentsch család demográfiai adatait és komasági viszonyait.

⁶³ Christian pozsonyi ingatlanjait végül 1841-ben – tehát három évvel a testamentum kihirdetését követően – írták át, első lépésben Andreas mint fivér a saját nevére íratta, majd még ugyanazon alkalommal saját, Andreas nevű fiára ruházta tovább. AMB A/XXIV/1. 4mPK21, No. 197 [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Majetkové prevody a index, 1841–1843].

⁶⁴ A korabeli városi polgárság vagyonszerkezetére vonatkozó eddigi legrészletesebb kutatás Bácskai Vera nevéhez fűződik, aki győri és soproni hagyatéki leltárakon végzett statisztikai módszerű elemzést. Bácskai Vera: A polgári vagyon nagysága és szerkezete a 19. század első felében. In: *Uő: Városok és polgárok Magyarországon*. II. Budapest, 2007 [1993], 525–527., 531–533.

idetartozó Mihály utcai ház és a major mellett ennek további ingó és (Pozsony városán kívüli) ingatlan összetevői is lehetnek.

A végrendeletek abból a szempontból is tanulságosak, hogy az örökhagyók milyen elvek szerint rendelkeztek vagyonukról.⁶⁵ A testátorok mindhárom esetben általános döntést hoztak a vagyon sorsáról, majd ehhez képest korrigáló, kisebb rendelkezéseket tettek. Angerer az öt gyermeke között azonos arányú örökösödésről döntött, és ezt finomította három szemponttal. A testálás idején még hajadon Mary lánya előnyt élvezett az ifjú házaspár, még gyermektelen Elisabeth nevű nővérével szemben, amennyiben neki jutott az apjuk után maradt tárgyi hagyaték (bútorok, textíliák), valamint ő kapta a családi vagyon kezelésének jogát (a kamatok szedését és élvezetét, a házbér és a cseléd kifizetését), mely utóbbi megfelelt az addig is vitt szerepkörének (*Wirthschafterin*). A döntések egy másik körében Tobias Angerer az arany asztali- és az ezüst zsebórát (illetőleg ezek értékét) osztotta el a három fia között, harmadrészt egyes hagyatékokról intézkedett.

Angerer gondoskodási magatartása középúton helyezhető el a másik két testátorhoz képest. Rosina Tekusch csak egyes hagyatéki rendelkezéseket hozott, a Hentsch házaspár viszont számos, különféle kategóriába osztályozható intézkedéseket tett. A végrendelet 19 pontja rendelkezett anyagi természetű juttatásról, és ezek egy része esetében indoklást is fogalmaztak. Ezeknek nemcsak a nagysága, hanem a sorrendje is kirajzol bizonyos hierarchiát a végrendelezési gondoskodás szerkezetéről.

A gyermektelen, korosodó házaspár elsőként az általuk szüleiktől örökölt vagyon további sorsáról ír, amely pontok valójában nem is saját döntéseiknek, hanem az általános örökösnek szóló teendőknél a rögzítése, hiszen az örökölt vagyon oldalágak számára történő továbbörökítés jogi evidencia. Ezután a tehetős és felelős polgári házaspár a családi üzemmel (a kereskedelemmel) kapcsolatos még folyamatban lévő kérdések rendezését határozza meg. Az üzletet a végrendelezés előtt háromnegyed évvel (a 3. pont szerint 1820. július elején) átruházták az Andrä fivérekre, de ez a jelek szerint úgy zárult, hogy a vevők a vételár egy részével továbbra is tartoztak. Ennek az adósságnak egy részét engedték el az Andräéknek szánt, 40 000 váltóforint értékű végrendeleti hagyományozással. A 6–7. pontok a feleség, a 10–12. pontok a férj rokonainak szánt, egyenként 100 és 500 váltóforint közötti értékű tételek következnek, de ebben a sorban kap helyet – talán nem tudatos mérlegelés nyomán – az ekkor 18 éves keresztfiúnak (9. pont) és a családi barátoknak tűnő nőknek (a 8. pontban az ifjú Weber-nővérek, a 17. pontban pedig a már megözvegyült, idős Limberger asszony) szánt figyelmes hagyomány. A végrendeleti döntéssorozat végén sorakoznak a egyes hagyományok és a háztartásukban szolgálatot vállaló cselédeknek nyújtott támogatás.

⁶⁵ A végrendeleti hagyományok kvantitatív módszerekkel történő feldolgozásáról, ennek kritikájáról és az ezzel szemben az egyes testamentumok belső szerveződésének logikáját rekonstruálni igyekvő irányzatokról lásd Mátay: i. m.

A kegyes hagyományok belső szerkezete további tanulságok levonására alkalmas. A korabeli pozsonyi végrendeleti kötetek szűrőpróbaszerű átnézése alapján úgy tűnik, hogy a testamentumok ilyen jellegű rendelkezéseit erősen szabályozták íratlan szabályok mind a támogatandó intézmények, mind az összegek egymáshoz képesti arányának tekintetében. Az Angerer- és Tekusch-végrendelet alapvetően e keretek között maradt: a városban ezekben az évtizedekben ekkoriban működött három szociális jellegű intézmény (a polgárkórház, a szegényintézet és a Lazareth) finanszírozásához járultak hozzá. Mellettük valamennyi végrendelkező számára általában „elvárt” támogatási célpont volt továbbá a városi tanács és a városi plébánia (a Szent Márton egyházközség). Itt arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy a város protestáns lakossága is többnyire igazodott ahhoz a normához, hogy a katolikus plébániát is támogatnia illik. Angerer a városi tanácsnak szánt 5 forintnál jóval alacsonyabb összeget, 1 forint 30 krajcárt hagyott a plébániának (ezzel a kórház és a Lazareth szintjére helyezte), vele ellentétben Rosina Tekusch a magisztrátussal azonos, a magasabb szintre állította be ezt a támogatást. Utóbbi egyúttal az evangélikus egyházra, illetőleg a gyülekezet által fenntartott saját kórházra is szánt pénzt. Ezek összege (mindkettő 12 forint 30 krajcár) önmagában meghaladta az általa a három városi szociális intézménynek és a belvárosi plébániának szentelt tételek összegét. Ez az adatsor értelmezhető úgy, hogy Angerer, aki csak idős korára vált Pozsony lakójává, kevésbé érezte magára nézve kötelezőnek a helyi tradíciókat, talán az egyházközséghez sem volt sok érzelmi köze, és egyedül – a magát a végrendelkezési eljárást is bonyolító – városi magisztrátussal szemben kívánt gesztust tenni. Ezzel szemben a helyi hagyományok között nevelkedett Tekusch-lány nagyobb mértékű támogatást gondolt jónak az egyháza számára.

A három közül kétségtől Hentsch végrendelete tanúskodik a legegységesebb mérlegelésről. Feltűnő a római katolikus egyházközség számára szánt 10 forint, ami alacsony érték a különféle evangélikus intézmények számára felajánlott, összesen 2500 váltóforintra rúgó végösszeghez képest. Ez utóbbi tétel amellest, hogy bőkezű – ami a város és a gyülekezet egyik legvagyonosabb és legtekintélyesebb polgára részéről akár elvártak is tekinthető –, egyúttal differenciált és fejlesztő szempontot is tartalmaz. Amellest ugyanis, hogy magának az egyházközségnek 1000 forintot juttat és a gyülekezet kórházát 200, a három tiszteletest pedig 100-100 forinttal támogatja, egyúttal a mindössze néhány évvel korábban létesített felső lányiskola⁶⁶ céljára is felajánl összeget, mégpedig a konvent (tehát a gyülekezetet vezető testület) gondjaira bízott 500 forintos tétel éves kamatát rendeli erre a célra. Ezek a jótékony felajánlások valamiért nem találhatók meg a pozsonyi evangélikus egyházzal a millennium idején készült történeti feldolgozás „kegyes jótévedőkről” szóló alfejezetében. Az ott dokumentált többi, a polgári kort megelőző időszakban tett adomány és alapítványtétel azonban jól mutatja, hogy a polgári gondolkodás-

⁶⁶ Markusovszky Sámuel: Az iskola. In: Schmidt K. J. és mások: *A pozsonyi ág. hitv. evang. egyházközség története*. II. rész. Pozsony, 1906, 434–436.

mód szerves része volt a közösségi célok anyagi támogatása, és hogy a gyermekekenül elhunyt személyek jellegzetes cselekvési formája volt, hogy részt vegyenek a gyülekezet és az általa működtetett intézmények finanszírozásában.⁶⁷ A Hentsch-testamentum egy további sajátos vonása a szepesszombati kapcsolat. A végrendelet ugyanis nem csupán ott élő vagy hangsúlyozottan onnan származó személyeket támogat (három pontjában is), hanem magának az ottani gyülekezetnek és iskolának is szán jótékony hagyományt 500 forint értékben. A végrendelet talán legérzelmesebb megfogalmazását tartalmazza ráadásul a 16. pont, amikor Christian Hentsch Szepesszombatot „szeretett szülővárosának” (*geliebte Vaterstadt*) nevezi.

Következtetések

A közölt három végrendelet és az értelmezésüket elősegítő kutatás eddigi eredményei talán elegendő bizonyítékot szolgáltatnak ahhoz, hogy megerősítve lássuk a következő megállapítást: a magyarországi német evangélikus polgári közösségben született és annak normái és intézményei között szocializálódott fiatal emberek nemcsak európai léptékű kitekintéssel rendelkeztek, hanem saját karrierjüket tekintve a siker esélyével próbálkoztak európai nagyvárosokban, köztük még a kontinens legnépesebb és a modernitás irányába dinamikusan haladó nagyvárosában, Londonban is. A bemutatott három esetben az is közös, hogy nem egyszerűen kivándorlásnak vagyunk tanúi, hiszen a végrendelkezés aktusa azt jelzi, hogy az itthon (Pozsonyban) maradt rokonság és az évtizedekkel korábban kitelepültek között továbbra is megmaradt a kapcsolat. Sőt két esetben még azt is megfigyelhetjük, hogy a migrált férfi idős korában visszavándorolt a Magyar Királyságba és hátralévő életét itt élte le, és még az Angliában született gyermekek élete is itt folytatódott egy ideig (Angererék esetében ez csak a pozsonyi gimnáziumban töltött iskolaévekre igazolható). A bemutatott családtörténetek tükrében egyúttal az is felsejlik, hogy nem elszigetelt, egyéni vándorlásokról lehetett szó, hanem a londoni megtelepedés és az ottani karrierépítés mögött polgárcsaládok együttműködése állt, ennek részleteit azonban további kutatásnak kell majd tisztáznia.

⁶⁷ Markusovszky: Az iskola... 409–423.

FÜGGELÉK

1. Tobias Angerer végrendelete⁶⁸

Des ehrengachten Herrn Tobias Angerer letztwillige Disposition.

Condirt den 7^{en} 9^{ber} 1797.

Publicatum in Senatu die 8^a Feb[ruarii] 1799.

Im Nahmen der allerheiligsten und ungetrenlichen Dreyeinigkeit, Gott des Vatters, des Sohnes und des heiligen Geistes Amen.

Nachdem ich die Gewißheit des Todes die Vergänglichkeit des Irdischen erwogen, und wohl zu Gemüthe geführt, zugleich aber auch weiß, daß derselbe gewiß, die Stunde aber ungewuß seyn, so habe ich mich, bey schon erreichten hohen Alter, und abnehmenden Leibeskräften, nichts destoweniger, bey noch gesunder Vernunft, und guten Muthe, um allen nach meinem Ableben, zwischen meinen leiblichen fünf Kindern, sich ereignen kömmenden Streitigkeiten und Irrungen vorzubeugen entschlossen, über mein sämtliches nach meinen Absterben rückbleibendes, und meiner freyen Anordnung unterworfenen Vermögen nachfolgende Veranstaltung zu treffen, und gegenwärtiges hierüber errichtetes Testament, durch die hiezu erbettenen tit. Herrn Zeugen erforderlichenmaßen unterfertigen lassen.

Erstens. Empfehle ich Gott dem Herrn meine Seele, dem Leib aber der Erde, aus welcher derselbe gekommen ist, und soll dieser nach evangelischen Gebrauch beerdigt werden. Betreffend mein zeitliches, aus Gottes Milde und Barmherzigkeit eigenes erworbene Vermögen, da ich vermög Landes Gesetzen damit frey zu Disponiren berechtigt bin – so verordne ich das hievon folgende Vermächtniß abgeführt werden sollen als:

Einem löb. Magistrat allhier	fl. 5.
Zur allhiesigen Stadt Pfarr Kirche S. Martin	1. 30.
Zum allhiesigen Bürger Spital	1. 30.
Zum allhiesigen Stadt Lazareth	1. 30.
Zum Armen Institut allhier	2.

Zweytens. Mein Vermögen, welches überhaupt aus f. 10300. Sage Zehen Tausend Drey-Hundert Gulden in baaren Gelde bestehet, und gegen Inte[ress]e anlieget, wo die in Händen habende Obligationen ausweisen, als nemlich

Ein Obligation Datiret d. 11 ⁿ . Oktober [1]791	f. 4000
Eine d ^o . doppelte d. 20 ⁿ 9be [1]795 und von 13 ⁿ . Jener [1]796.	3000
D ^o . d ^o . d. 24 ⁿ July 1791	2000
D ^o . d ^o . d. 9 ⁿ May 1791	1000
Do. do. d. 9 ⁿ May 1791	300

⁶⁸ AMB A/XXIV/1. 4n11, 582–587. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Testamenty a index, 1784–1805].

Dieses soll nach Abzug obiger Legaten, auch die Begräbniß Unkosten p.p., wie auch ob ich sollte mit mein Vetter Ferdinand Moss (der Zeit seßhaft in London) in Rechnung stehen, und schuldig seyn, also ich sage, wenn alles bezahlt ist, das übrige unter meine fünf Kinder, welche (ich in Englischer Sprache bey ihren Taufnahme benenne), allso meine älteste Tochter Elisabeth, verehl. Bauerin, und meine jüngere Marianna⁶⁹, die Söhne, der älteste William, der zweite Johann Georg, der jüngste Georg, unter diese soll folgendermaßen in gleiche Theile vertheilet werden, jedoch so, daß meine jüngere Tochter Mary, in Rücksicht ihrer Leibesgebrächlichkeit, und weillen Sie nicht so leicht versorget werden kann um f. 400, ich sage um Vier Hundert Gulden mehr als die übrigen 4. Geschwister erhalte, und als dem, so verstehe ich es daß sie das übrige in gleiche Theile miteinander theillen welche Theilung erst 6. Monath nach meinen Tod geschehen soll. Da aber meine jüngere Tochter meine Würthschafterin ist, so ist es mein Willen, daß sie das Inte[ress]e Geld der oben gemelten Obligationen vor 6. Monath von meinen Tode an gerechnet zu genießen habe, damit Sie im Stande gesetzt wird, weiter vor sich zu sorgen, und auch den Haus Zinß und die Magd daran bezahlen. Drittens. Alle vorfündige Meubeln wie solche liegen und stehen, was solche immer für Nahmen haben mögen, als nemlich meine Englische Stockuhr, 6. silberne Eß Löffel, zwey Salz Fäßer, eine Pfeffer Büchsen, eine Mittl. Kandl, alle von Silber, und Englische Arbeit, alls dann zwey alte Schublad Kasten, Spiegel[n,] Tische[,] Seßeln, Bettgewand[,] Bettstätte, das wenige Wäsche so sich befinden wird, mit meinen Kleidungsstücken, samt den Kuchel Geräthschaften p.p., vermache ich meiner jüngern Tochter Mary ganz allein, um sowohl ihre kindliche Liebe, und Treue, welche sie mir unverdroßen bezeigt, zu belohnen, als auch weil meine älteste Tochter Elisabeth verehl. Bauerin, das ihrige bereits erhalten hat, und also unter keinen Vorwand, er mag sein immer wie er will, nichts gegen meine Verordnung oder Vermächtnüß zu unternehmen, sondern sich begnügen mit dem was sie schon mehr oder weniger erhalten hat.

Viertens: Ist es mein ernster Willen, daß meine Tochter Mary, nach meinem Tode frey stehen soll, und Macht habe, das ihrige, von mir ererbte Vermögen an eines, oder an mehrere von ihrer 4 Geschwister, so wie sie vor gut befindet in ihrem letzten Willen oder Testament zu ihrem Erben – wird ernennen wollen, diese Versorge mache ich; daß sie nicht gezwungen sein soll, solche Geschwister, welche sie nur beleidigen ihren Testament zu gedenken, sondern ein Recht habe solche auszuschließen.

⁶⁹ A megözvegyült Marianna Angerer maga is készített végrendeletet 1814-ben, amelynek fő érdekessége témánk szempontjából, hogy a kevés megnevezett tárgy között szerepelt egy Angliából származó darab (asztaldísz vagy női fejdísz – „ein kleines Aufsatzel welches aus England erhielt”). Vö. AMB A/XXIV/1. 4n12, 635–636. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Testamenty a index, 1806–1817].

Fünftens: vermache ich meine Englische goldene Stockuhr, an meine zwey älteste Söhne, Nahmens William und Johann Georg, da aber dieser Zeit, als ich dieses schreibe, keiner von beyden im Lande ist, so soll die Uhr bis einer oder beyde kommen in Verwahrung bey meiner jüngsten Tochter bleiben, als dan[n], wan[n] einer oder beyde kommen sich mit einander abfinden, oder die Uhr geschätzt werden, und nach der Schätzung der solche haben soll mit Geld den andern die Hälfte bezahlen – meine silbernen auch Englische Sackuhr vermache ich meinen jüngsten Sohn, George, auch in der Fremde, die Uhr bleibet auch in Verwahrung bis zu seiner Zurückkunft alwo die goldene ist, bey meiner jüngsten Tochter.

Sechstens. Wenn eines oder mehreren von meinen 5 Kindern, welches immer, und zu welcher Zeit es seyn mag, sein Erbtheil erheben wollte, so soll derselbige, aufgekündet, und dem verlangenden Theille ohne allen Anstand verabfolget und behändigt werden, auch auf diesen Fall wenn ein oder das andere seinen Erbtheil in ein fremdes Land ausführen wollte weil auch ich Testant dieses mein Vermögen nicht in den k.k. Staaten, sondern außer derselben erworben habe.

Siebentens. Ernen[n]e ich zum Executor dieser meiner letzten Willensmeynung dem H[err] Johann Gottlieb v[on] Schiller und ersuche ihm die Vollziehung derselben unverdroßen auch sich zu nehmen, sollte aber wider alles Vermuthen, H[err] Johann Gottlieb v[on] Schiller vorhero mit Tode abgehen, so ersuche ich mit Bitten einem löb. Magistrat, dieses Testament nicht allein gegen alle Einwendungen zu schützen, sondern auch in Vollziehung bringen lassen.

Zu diesem Ende habe ich diese meine letzte Willensmeynung wohl bedächtig, und bey gesunder Vernunft nicht nur allein eigenhändig geschrieben, und unterfertigt, sondern auch die dazu erforderliche Herrn Zeugen gebührend gebeten, daß Sie diesen meinen letzten Willen mit ihrer eigenen Handschrift und gewöhnlichen Pettschaft fertigen möchten.

Geschehen den 7ⁿ 9^{br} [1]797. L.S. Tobias Angerer.

Coram me Stephano Nagy m.p. L[ibe]rae Regiaeque Ci[vi]t[at]is Poseniensis Senatore qua requisito et exmisso Teste. L.S.

Coram me quoque Stephano Schütz m.p. Ejusdem L[ibe]rae Regiaeque Ci[vi]t[at]is Poseniensis Senatore qua requisito et exmisso Teste. L.S.

2. Rosina Tekusch végrendelete⁷⁰

Letzwillige Fassion der ehrengachten Jungfrau Rosina Tekusch.

Condirt den 1ten July [1]836.

Publicat[ae] in Senatu 8ª Julii [1]836.

Anno [1]836 den 1ten July hat die ehrengachte Jungfrau Rosina Tekusch obwohl krank also daran erliegend, jedoch bey vollkom[m]en, gesunden Geistes

⁷⁰ AMB A/XXIV/1. 4n16, 185–186. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Testamenty a index, 1835–1838].

Kräften in unseren gleichzeitigen Gegenwart nachstehende letztwillige Fassione errichtet, und zu Pagina zu bringen gebeten.

Erstens. Empfiehlt Fatentin ihre Seele der unendlichen Barmherzigkeit Gottes, den Leib aber der kühlen Erde, wohin in christevangelischen Gebrauche gemäß zur Ruhe gestattet werden soll.

Zweitens. Vermacht Fatentin

der Stadtpfarrkirche zu St. Martin in W.W. ⁷¹	5 fl.
dem Stadtmagistrat	5 fl.
dem Bürgerspital	2
dem städtischen Lazareth	2
dem Armen Institute	2
dem evangelischen Krankenhause in Conv. Münze 5 f., oder in W.W.	12 fl 30
und der evangelischen Kirche ebenfalls in Conv. Münze 5 f., oder in W.W.	12 fl 30
zusammen also in W.W.	41.

sage, Ein und Vierzig Gulden W.W.

Drittens. Zum Universal Erben ihres sämmtlichen übrigen Vermögens ernennet die Fatentin ihren Bruder Andreas Tekusch gewesten hiesig bürg[erlichen] Bäckermeister. Nach dessen Tode aber soll der zweite Bruder Samuel Tekusch Rauchwaarenhändler, dermahlen zu Neogatte Streed in England wohnhaft oder dessen eheliche Leibes Erben, als Universal Erbe dieses Vermögens eintreten.

Urkund dessen haben, wir gegenwartige letztwillige Fassion der Fatentin noch einmal klar und deutlich vorgelesen und recapitulirt, und nach dem Fatentin dieselbe abermals mündlich bestätigt, und für ihren letzten Willen erklärt hatte, mit unsere gewöhnlichen Insiegl'n und Namensfertigungen bestätigt und falesinirt.

So geschehen[,] Preßburg am Tag und Jahr wie oben.

Georg v[on] Gyurikovits mp., Magistratsrath der k. f. Preßburg als erbetenen und exmittirten Zeuge.

Paul Sunyal mp., Magistratsrath der k. f. Pressburg als ersuchten und exmittirten Zeuge.

3. Christian Hentsch és felesége, Katharina Ibigau közös végrendelete⁷²

Letzwillige testamentarische Disposition der beyden Eheleute H[errn] Christian Hönsch und Frauen Catharina Hönsch gebornen Ibigau, condirt den 24. März 1821.

⁷¹ Wiener Währung: bécsi értékű forint, az 1816. évi devalvációval bevezetett és az ezüst forinthez képest 40 százalékos értékben rögzített papírpénz.

⁷² AMB A/XXIV/1. 4n16, 485–492. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Testamenty a index, 1835–1838].

Referat[ae] et publicat[ae] in Sede Judiciariae L[iberae] R[egiae] Civitatis Poseniensis die 3^a. Decembris 1838.⁷³

Im Namen der heiligen Dreyeinigkeit! Gottes des Vaters, des Sohnes, und des heiligen Geistes!

Da unser Leben in der Hand des Herrn stehet, und wir nicht wissen, wenn sein göttlicher Wille uns von dieser Erde abrufen wird, so wollen wir nach Christenpflicht, bey guter Gesundheit und vollkom[m]ener Vernunft, wie auch freien Willen hiemit über den uns von Gott geschenkten Seegen bestimmen und festsetzen, wie es damit nach unsern Tode solle gehalten werden.

Erstens. Empfehlen wir unsere unsterblichen Seelen der Barmherzigkeit unsers himmlischen Vaters, unsere Leiber aber der kühlen Erde, wohin sie nach christlichen Gebrauch ordentlich sollen bestattet werden.

Zweitens. Wenn von uns beiden, wie es wahrscheinlich der Fall seyn wird, eines früher sterben sollte, so bleibt dem überlebenden Theile Gatten oder Gattin sämtlich beweg und unbewegliches stehend und liegendes Vermögen, es mag bestehen in was es immer wolle, ein unbezweifeltes Eigenthum, und wir sind aus inniger Liebe gegen einander überzeugt, daß der Überlebende Theil die Legate nach seiner Einsicht und Erforderniß berichtigen werde.

Drittens. Fällt das von der Catharina Hönschin ihrem leiblichen Vater und Mutter ererbte Vermögen mit Fünfhundert Gulden, nebst dem von ihren verstorbenen Bruder Carl Übigau zurückgeerbten Vierhundert Gulden, zusammen also 900 fl. – an die leiblichen Kinder ihrer verstorbenen Schwester Elisabeth Andraein, gebohrene Übigau, Michael et Christian Andrae rechtmäßig zurück, diese 900 fl. haben wir ihren auch schon 1820. 1ten July bey Uebergabe unserer Handlung ausfolgen lassen.

Viertens. Ebenfalls fällt das von des Christian Höensch seinen leiblichen Vater und Mutter ererbte Vermögen mit Zwey Tausend Vierhundert Gulden seinen 2 leiblichen Brüdern, als des verstorbenen Samuel Höensch in Georgenberg hinterlassenen, ebenfalls schon verstorbenen Susanna Catharina verehlicht gewesen Samuel Koschin ihren leiblichen Kindern die Halbscheid mit Zwölfhundert Gulden und Andreas Höensch jetzt in London sich befindend die andere Halbscheid auch mit 1200. Gulden rechtmäßig zurück.⁷⁴

Fünftens. Vermachen wir unsern beyden Vettern, Söhnen unserer verstorbenen Schwester und Schwägerin Elisabetha Andraein Michael und Christian, zu einem freundschaftlichen Andenken an uns, und zur Belohnung ihrer in unserer

⁷³ A feleség 1821. szeptember 14-én, tehát mintegy fél évvel a végrendelet elkészítése után hunyt el, a férj 1838. december 3-án. A testamentumot tehát már aznap kihirdették.

⁷⁴ Samuel Kosch a szepesi 16 város tiszti seborvosa (*Kreis-Chirurgus der XVI. Städte*), e tisztségének említései: 1794 és 1800 között. Spišský archív v Levoči, Matriky, Spišská Sobotá, ev. a.c., vol. 726. Feltehetően ő is helybeli családból származott, ismert ugyanis egy Martin Kosch, akinek 1732-ben született Szepesszombaton gyermeke; uo., Matriky, Spišská Sobotá, rk. farsky úrad, vol. 723.

Handlung uns geleisteten treuen Dienste Vierzig Tausend Gulden Wiener Währung. Da sie uns nun für die ihnen übergebene Handlung eine größern Summa schuldig sind; so sollen nach unsern beiderseitigen Tode diese 40 Tausend Gulden ihr Eigenthum bleiben, den noch bleibenden Überrest aber haben sie an den in der Folge zu bestimmenden Universal Erben in sich zu verständigenden Terminen auszubezahlen, auch bis zur gänzlichen Tilgung des Capitals das Interesse an denselben zu berichtigen. Sollte einer von ihnen ohne leiblichen Erben absterben, so kann dieser über Zehn Tausend Gulden frey disponiren, die übrigen Zehn Tausend aber sollen seinem Bruder oder dessen hinterlassenen leiblichen Kindern zufallen. In Fall aber beide ohne leiblichen Erben dahin scheiden sollten, so werden diese übrig bleibenden Zwanzig Tausend Gulden dem Universal Erben oder seinen leiblichen Kindern.

Sechstens. Der Frau Johann Georg Andraein Schwägerin⁷⁵ unserer abgenannten 2 Vettern Michael und Christian Andrae vermachen wir Dreyhundert Gulden.

Siebtens. Denen sämtlichen 9 Kindern unserer verstorbenen Halbschwester und Schwägerin Margaretha Birnstingelin gebohrne Rudolph vermachen wir Tausendachthundert Gulden zu einem kleinem Andenken, welche nach unsern beidenseitigen Tode an sie ausbezahlt werden sollen.⁷⁶

Achtens. Der jüngsten Tochter des H[err] Simon Peter Weber Catharina jetzt verhehligten Ludwig v[on] Schiller vermachen wir als einen Beweis der von Kindheit an gegen sie gehabt Liebe Zweihundert Gulden und der ältern Tochter Carolina einen goldenen Ring mit 1 Rubin und 2 Diamantel.⁷⁷

⁷⁵ A legidősebb Andrä fiú egy ansbachi területéről érkezett szabónak, J. Leonhardt Becksteinnek a lányát vette feleségül 1810-ben, amely házasság alighanem rangon alulinak számított a kereskedődinasztiában. Az esküvőn Christian Hentsch volt a vőlegény tanúja. A nyolc évig tartó, a férj halálával végződő házasságban nem született gyermek, a megözvegyült Christina Rosina Beckstein később, de már a végrendelet megfogalmazása után (1823-ban) egy Thomas Wilhelm Ulrich nevű, Dániából bevándorolt órásmesterhez ment hozzá.

⁷⁶ Birnstingel fiai és vejei, illetve a széles értelemben vett rokonságuk körül alakult ki a századfordulón gyors ütemben kiépülő pesti evangélikus kereskedő kolónia magja. Ehhez lásd Tóth: A türelmi rendelet... 67–69.

⁷⁷ A testamentum utolsó előtti pontjában a végrendelkezők Simon Peter Weber nyomdász (a *Pressburger Zeitung* című újság kiadóját) és városi tanácsnokot gyakorlatilag a végrendelet végrehajtójának szerepére kéri fel. Két lánya közül a fiatalabb, Katharina (sz. 1798) ment férjhez előbb, az 1818-ban tartott menyegzőn Hentsch volt a vőlegény, Karl Ludwig Schiller (sz. 1793) kereskedő az egyik tanúja. Idősebbik lánya, Rosina Carolina (sz. 1786) 1825-ben egy pozsonyi szűcs, Samuel Slaby fiával, a bazini patikus Johann Gottfried Slabyval kötött házasságot.

Neuntens. Unsern Taufpathen Christian Friedrich Sohn seiner Wohlehrwürden H[errn] Samuel Wöllfel⁷⁸ in Modern, odern wenn dieser gestorben seyn sollte, seiner leiblichen Mutter zu einen kleinen Andenken Hundert Gulden.

Zehntens. Der Catharina Tochter der verstorbenen Martin Höensch in Georgenberg, die sich schon einige Jahre treu in unsern Wirtschaftsdienst befindet Fünfhundert Gulden und ihrer Schwester Juditha verehligten Tonhauser Hundert Gulden, denn auf obigen beyden verstorbenen Schwester Susanna verehligt gewesen Schillentrein ihrem Sohne Christian Zweyhundert Gulden zusammen also Achthundert Gulden.

Eilftens. Dem H[errn] Martin Höensch in Schemnitz unsern Vetter oder seinen Kindern Dreyhundert Gulden; es ist ihm demnach seine Charta Biancha von gleiches Summe die er aus schuldig ist zurückzustellen.

Zwölftens. Denen Kindern der verstorbenen Samuel Koschin leiblichen Tochter unsers verstorbenen Bruders Samuel Höensch in Georgenberg Zwey Tausend Gulden.

Dreyzehntens. Vermachen wir denen 3 H[errn] Predigern, als: S. Wohlehrwürden H[err] Biermann, Trem[m]el und Jarius⁷⁹, jedem Hundert Gulden zusammen also Dreyhundert Gulden.

Vierzehntens. Zur Unterhaltung der hiesigen evangelischen Kirche und Gottesdienstes vermachen wir Tausend Gulden.

Fünfzehntens. Zur Unterhaltung des evangelischen Krankenhauses vermachen wir Zweyhundert Gulden.

Sechzentens. Vermachen wir zur evangelischen Kirche und Schule in Georgenberg der geliebten Vaterstadt des Christian Höensch Fünfhundert Gulden.

Siebzehntens. Der Frau Caecilia Linbergerin⁸⁰ oder ihrem Sohn vermachen wir für ihre aufrichtige gegen uns gesagte Freundschaft besonders in der schweren

⁷⁸ A községi polgárcsaládban született Samuel Wölfel 1800-ban Pozsonyban nősült meg, felesége a gyülekezet egyik akkorra már elhunyt lelkészének, Dobay György Sámuelnek a lánya volt. Wölfel az esküvő idején egy karintiai gyülekezet lelkésze volt, később a pozsonyi liceumban vállalt tanári állást, a végrendelet idején viszont már a modori gyülekezet lelkipásztori tisztségét töltötte be. Az 1803-ban született Christian Friedrich Wölfel szülei egyetlen, a pozsonyi időszakban világra jött gyermeke. Megjegyzendő, hogy (csak Pozsonyban) Hentschék 12 további keresztelőn is vállaltak keresztszülőiséget, ám a végrendekezés idején a többi keresztyerek közül öten már nem éltek, a többiekéről (így az András-unokákról) pedig mint rokonokról a testamentum más pontjain gondoskodtak.

⁷⁹ A pozsonyi német gyülekezetnek három lelkésze volt, ekkoriban Christian Tremmel (1804-től), Karl Samuel Biermann (1815-től) és Wilhelm Joseph Jarius (1817-től). Életrajzukat lásd Schrödl József: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyház története*. Pozsony, 1906, II. rész. 16–17., 41–42., 85–86.

⁸⁰ Cäcilia Seitleben (1758?–1843) 1787-ben ment férjhez Pozsonyban a soproni eredetű kereskedő-dinasztia pozsonyi ágában született Johann Gottlieb Limberger (1758–1818) polgári kereskedőhöz. Cäcilia közel egy évtizeddel volt Katharina Übigaunál fiatalabb, és a végrendekezés idején már harmadik éve özvegyként élt. Fia, Gottlieb életútja 1803-ig ismert, aki ekkor a pozsonyi liceum nyelvészeti osztályába iratkozott be.

Krankheit der Catharina Höensch ihr erzeugte langwierige treue Pflege zu einem kleinen Andenken Dreyhundert Gulden.

Achtzehntens. Vermachen wir dem hiesigen löbl. Stadt Magistrat Fünfundzwanzig Gulden, zur Domkirche Zehn Gulden, für das hiesige Armen Institut Fünfzig Gulden, für das Lazareth Hundert Gulden und für das Spital Hundert Fünfzehn Gulden, zusammen f. 300.

Neunzehntens. Denen Dienstbothen welche bey unserm Tode bey uns seyn, und uns die letzte Treue anthun werden, vermachen wir jedem fl. 25. zusammen vier Dienstbothen Hundert Gulden.

Zwanzigstens. Zum Universal Erben von unsern sämtlich liegend und fahrenden, in was immer bestehenden Vermögen setzen wir wie unsern geliebten leiblichen Brudern Andreas Höensch der sich dermalen in London befindet, oder seine leiblichen Kinder Christian Thomas, und N.N. und Catharina.

Dieser wird auch alle hierin enthaltenen Legate in einer Zeitfrist von einen Jahre nach unserm beiderseitigen Tode zu berichtigen haben. So hat er auch

Einundzwanzigstens. Zur höhern Mädchen Schule für unsere Obligation von Fünfhundert Gulden das Interesse mit fl. 30 an das hiesige evangelische Kirchen Convent jährlich abzuführen, und seiner Zeit das Capital selbst an dasselbe zu berichtigen und auszuzahlen.

Zweyundzwanzigstens. In Fall unser Bruder Andreas Höensch nach unsern Tode bey Eröffnung des Testaments nicht gegenwärtig sein sollte; so ersuchen wir H[err] Simon Peter Weber, oder in Fall dieser nicht mehr lebte, den H[err] Johann Gottlieb v[on] Schiller junior bis zu seiner oder seiner Kinder Ankunft, auf unser sämtliches Vermögen gute Aufsicht zu führen, und darauf zu sehen, daß unsere Legate gehörig aus bezahlt werden, und unsere uns überlebenden Vetter u[nd] Freunde mit dem ihnen zugetheilten sich freundschaftlich ausgleichen mögen. Für den damaligen Vollzieher unsers Willens aber vermachen wir auch noch Dreyhundert Gulden zu einem kleinen Andenken.

Dreyundzwanzigstens Die Aufnahme unsers Vermögensstandes ist in jetziger Wiener Währung nach dem Cours zu 250 f. in Conv. Münz berechnet; es sind demnach sämtliche Legate auch in dieser Valuta zu bezahlen.

Dieß ist nun in der Furcht Gottes unsere letzte Willensmeinung und Testamentarische Anordnung, in so ferne wir nicht, wenn uns Gott unsere Tage noch fristet, in einem nachfolgenden Codicill eins oder das andere abzuändern für nöthig finden sollten, welches Recht wir uns allerdings vorbehalten. Möge nun Gott seinen besten Segen auf das legen, was wir hier vermacht haben, und mögen sie alle dies kleine Andenken mit der herzlichen Liebe annehmen, mit der wir es ihnen zugedacht haben. Hiemit bestätigen wir demnach noch unsern letzten Willen mit unserer eigenhändigen Unterfertigung und Siegel.

So geschehen in Preßburg am 24ten März 1821. Christian Höensch m.p. (L.S.)
Catharina Höensch m.p. (L.S.)

Quod praesens mutuum testamentum praeinserti testatores coram nobis in simul consitutis propriis manibus supscripserint, et sigillis suis muniverint ac in hoc testamento suam ultimam voluntatem contineri viva vocis ministerio declaverint ac per nos selennisari [sic!] petierint. In fidem subscripti attestamur.

Posonii 24° Martii [1]821.

Stephanus Nagy m.p. Lib[erae] Reg[iaequae] Ci[vi]t[at]is Posoniensis Senator qua requisitus et exmissus Testis (L.S.)

Simon Petrus Weber m.p. Liberae Regiaequae Civitatis Posoniensis Senator quae aequae specialiter requisitus et exmissus Testis (L.S.)

THREE LUTHERAN CIVIL WILLS FROM PRESSBURG RELATING TO LONDON

Social historians have long agreed that estate records and wills offer rich and diverse opportunities for studying 18th- and 19th-century societies. This view is supported by numerous conference volumes, source editions and studies, as well as doctoral dissertations written as part of the doctoral program associated with the Hajnal István Circle at the Department of Economic and Social History at the Eötvös Loránd University. Building on this approach, the present article publishes three civil wills originating from Pressburg (Pozsony), today Bratislava in the Kingdom of Hungary.

The study introduces analytical perspectives that have so far been little or partially explored in this type of source base – most notably migration and the value of wills for the history of social relations – and broadens the corpus of published wills by including German-language sources.

It is probably no exaggeration to state that the upper strata of the German Lutheran community belonged to the most daring, ambitious, and mobile inhabitants of the pre-industrial Kingdom of Hungary. The evidence presented here confirms that young men born into the German Lutheran bourgeois community and socialized within its norms and institutions possessed not only a European outlook, but also actively sought career opportunities in major European cities. In the three cases presented, we are not simply witnessing emigration: as the act of making a will indicates that ties between family members who remained at home and those who settled abroad decades earlier were preserved. In two cases, the migrant men even returned to the Kingdom of Hungary in old age and spent remainder of their lives there, while children born in England continued to live here for a time. The family histories presented further suggest that these movements were not isolated, individual migrations, but that the settlement in London and the pursuit of careers there were supported by the cooperating bourgeois families –an issue that will require further research in detail.

Keywords: social history, civil wills, Lutheran community, emigration, family history